

Maqola nomi: Bozorlashayotgan hayot: post-Sovet O'zbekistonda ijtimoiy reproduksiya nazariyasi va patriarxat rejimlarini ayollar mehnati bilan chambarchas bog'liqligi

Asl maqola nomi: The marketisation of life: entangling social reproduction theory and regimes of patriarchy through women's work in post-Soviet Uzbekistan

Muallif: Lorena Lombardozi

Manba: Review of International Political Economy, 29:6, 1870-1893, DOI: 10.1080/09692290.2021.1910063

Nashriyot: Informa UK Limited, trading as Taylor & Francis Group

Doimiy havola: <https://doi.org/10.1080/09692290.2021.1910063>

Mazkur maqola Lorena Lombardozi ruxsati bilan o'zbek tiliga tarjima qilindi. Ushbu ruxsat uchun samimiy minnatdorchiligimizni bildiramiz.

Tarjima O'zbekistonda gender zo'ravonligiga qarshi kurashga qaratilgan mustaqil media-loyiha **Nemolchi.uz** tashabbusi doirasida amalga oshirildi. Ushbu loyiha jamiyatda strukturaviy zo'ravonlik, ijtimoiy adolat va ayollar huquqlari haqidagi bilimlarni keng jamoatchilikka, shu jumladan, o'zbek tilida ham yetkazishni maqsad qilgan.

Tarjimon: Nodira Ibrohimova

Tarjima sanasi: 2025-yil

Tarjima Shveytsariyaning O'zbekistondagi Elchixonasi ko'magida tayyorlangan.

Tarjimadan foydalanish shartlari:

Mazkur tarjimani erkin o'qish, ta'limiy va ilmiy maqsadlarda foydalanish mumkin, biroq bunda asl manba va asl nashrga havola ko'rsatilishi shart. Tarjimonning ismi va **Nemolchi.uz** loyihasi ko'rsatilishi ham maqsadga muvofiqdir.

Bozorlashayotgan hayot: post-Sovet O'zbekistonda ijtimoiy reproduksiya nazariyasi va patriarxat rejimlarini ayollar mehnati bilan chambarchas bog'liqligi

Lorena Lombardozi
Open universitet, Buyuk Britaniya

ANNOTATSIYA

Janubiy global hududda ayollarga neoliberal bozorlashuv ta'siri haqida xalqaro siyosiy iqtisodiyot (IPE) sohasidagi muhim ilmiy tadqiqotlarga qaramay, reproduktiv va norasmiy mehnat bilan bog'liq masalalar ko'pincha e'tibordan chetda qolmoqda. Shuningdek, uning ko'p darajali patriarxat shakllari bilan o'zaro ta'siri ham kam o'rganilgan. Ushbu maqola ijtimoiy reproduksiya nazariyasi va gender rejimlarining turfa shakllarini birlashtiruvchi nazariy asosni ishlab chiqib, O'zbekistondagi agrar bozorlashuv jarayonlarida ayollarning bozor va nobozor bosimlari ichida qanday harakatlanishini tahlil qiladi.

Maqolada "maishiy" va "ommaviy" patriarxat tushunchasi asosida oziq-ovqat ishlab chiqarish va reproduksiyaning genderlashgan amaliyotlari tahlil qilinib, ayollar mehnatining kundalik hayotda xonadon va davlat tomonidan qanday tarzda ekspropriatsiya va ekspluatatsiya qilinayotgani ochib beriladi. Shu orqali, bozorlashuv natijasida ayollarning jamiyatdagi mavqei nega yaxshilanmagani izohlanadi.

Ushbu maqola feministik xalqaro siyosiy iqtisodiyotga ikki jihatdan hissa qo'shadi. Birinchidan, ikki turli gender nazariyalarini uyg'unlashtirish orqali institusional va madaniy ma'nolar bilan ayollar mehnatining iqtisodiy "qadrlanishi" o'rtasidagi bog'lanishni ochib beradi. Ikkinchidan, u Janubiy global hududda neoliberal rivojlanish boshqaruvi tomonidan taklif etilgan siyosiy yechimlarning zaif tomonlarini tahlil qiladi.

KALIT SO'ZLAR

Mehnat; ijtimoiy reproduksiya nazariyasi; IPE; patriarxat; bozorlashuv; O'zbekiston

KIRISH

Feministik xalqaro siyosiy iqtisodiyot (IPE) adabiyotida neoliberal (kapitalistik) rivojlanishning ayollarning haq to'lanadigan mehnatiga ko'rsatgan bahsli ta'siri keng ko'lamda tahlil qilingan (Elson, 2002; Elson & Pearson, 1981; Kabeer, 2003; Razavi, 2009). Ayollarning huquqiy va ijtimoiy kuchayishi g'oyasi qanday zaif asoslarga qurilgani hamda "gender meynstriming" siyosatlarining cheklanganligi ochib berilgan holda, bozorlashuv jarayonlarida mehnat taqsimotida ayollar ishtirokining ortishi qanday ekspluatatsiyaviy namuna va tendensiyalarni keltirib chiqargani namoyon qilindi. Bu jarayon "mehnatning feminizatsiyasi" deb ataladi (Barrientos, 2019; Seguino, 2010; Standing, 1999). Hayotning bozorlashuvi haq to'lanadigan ishni tobora zaruratga aylantirdi; ammo yaratilgan ish turlari va maosh tizimlari gender belgilarga ko'ra keskin farqlangan va nomutanosib bo'lgan (Cousins et al., 2018:1064). Hindiston (Agarwal, 2016; Mezzadri, 2016, 2019), Janubiy Afrika (Barrientos et al., 2016) va Janubiy global hududning boshqa mintaqalarida (Arslan, 2020; Kabeer, 2012; O'Laughlin, 2013; Seguino, 1997) olib borilgan empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, haq to'lanadigan ish ayollarga ko'pincha barqaror daromad, nafaqa va boshqa ijtimoiy himoya mexanizmlari orqali yuqori ijtimoiy mavqe bergan bo'lsa-da (Kabeer, 2012; Karshenas et al., 2014), mehnat bozorida ayollarning yangi talab asosidagi integratsiyasi avtomatik ravishda ularning ozodligiga olib kelmagan (Barrientos et al., 2016). Bu tadqiqotlar tarixiy voqealar, mahalliy sharoitlar, ijtimoiy normalar va xonadon ichidagi munosabatlar uyg'unligida ayollarning haq to'lanadigan mehnatda ishtirok etishini belgilaydigan omillar turlicha natijalar berajagini ko'rsatib berdi. Bu natijalar bozorlashuv (yoki tovarlashuv) jarayonida birgalikda shakllanadi (Katz, 2001; Kabeer, 2013). Biroq, bu mualliflar parvarish va g'amxo'rlik masalasiga murojaat qilgan bo'lsalar-da, ijtimoiy reproduksiyaning (SR) ahamiyati – ya'ni mehnat kuchini ishlab chiqarish jarayoni bilan (Ferguson et al., 2016; Kunz, 2010) kapitalizm uchun qiymat yaratish (hayotni saqlab qolish) jarayonlari o'rtasidagi munosabat hamda ularning reproduktiv mehnat, patriarxal institutlar va normalar shakllari bilan bog'liq jihatlari – har doim ham ochiq bayon qilinmagan. Shu sababli, mazkur maqola ijtimoiy reproduksiya nazariyasi va patriarxatning turli gender rejimlari nazariyalarini uyg'unlashtirgan asosni ishlab chiqadi. Bu asos mehnat tovar kuchi har kunlik hayotda bozordan tashqari institutlar, munosabatlar va jarayonlar orqali qanday qayta ishlab chiqarilishi va saqlanib turilishini anglashga xizmat qiladi. Patriarxatni keng ma'noda "ayollarni erkaklar hukmronligi, zulmi va ekspluatatsiyasiga asoslangan ijtimoiy tuzilmalar va amaliyotlar tizimi" sifatida tushunib (Walby [1], 1990:214), "maishiy patriarxat" va "ommaviy patriarxat" tushunchalarini O'zbekistonda oziq-ovqat ishlab chiqarish va reproduksiyaning genderlashgan amaliyotlarini tahlil qilish uchun qo'llayman. Shu tariqa, ayollar mehnatining oila va davlat tomonidan amalga oshiriladigan ekspropriatsiya, zulm va ekspluatatsiya shakllari ochib beriladi. Ayollarning reproduktiv mehnatda qay tarzda, nega va qaysi

patriarxal rejimlarda ishtirok etishi ko'pincha tashqi omil sifatida qaraladi va uni ish va hayotning xalqaro, makro, mezo va mikro darajalarda aniqlanib tashkil etiluvchi organik tizimning bir qismi sifatida anglab yetilmaydi. Shu asosda, maqola "kundalik hayot siyosiy iqtisodiyoti"ga murojaat qilib, ayollar O'zbekistondagi agrar bozorlashuv jarayonlarida bozor va nobozor bosimlari bilan qanday kurashishi va qarshi turishini ham tadqiq qiladi. O'zbekistonda ayollar asosiy oziq-ovqat ishlab chiqaruvchilar va oziq-ovqat ta'minotida muhim ishtirokchilar hisoblanadi (Agarwal, 2016:311). Shu bilan birga, ular rasmiy yoki norasmiy tarzda oziq-ovqat tijorati bilan ham shug'ullanadilar. Mening fikrimcha, ayollar har doim ekspropriatsiya qilingan, ammo bozorlashuv jarayonlari ko'p darajali va vaqtga xos patriarxal dinamikalar ta'sirida ularning ekspropriatsiya shakllarini o'zgartirdi. Bu o'zgarishlarni ijtimoiy reproduksiya nazariyasi orqali ochib berish mumkin. Xulosa qilib aytganda, ushbu maqola bozor tovarlari aylanmasi doirasidan tashqarida oziq-ovqat qanday ishlab chiqariladi, iste'mol qilinadi va taqsimlanishini gender nuqtai nazaridan muhokama etib, bozorlashuv va ijtimoiy reproduksiya o'rtasidagi ziddiyatlarni anglash uchun muhim nazariy linza taklif etadi. Maqola quyidagicha tuzilgan: 2-qismda patriarxat va ijtimoiy reproduksiya mavzusidagi adabiyotlar tahlil qilinib, agrar bozorlashuv tahlilida gender nuqtai nazardan yondashiladi. 3-qismda metodologiya ochib beriladi. 4-qismda ayollarning bozorlashuv jarayonidagi mavqei muhokama qilinadi. 5-qismda O'zbekistonda ishlab chiqarish va reproduksiya bo'yicha empirik dalillar tahlil etiladi. 6-qismda esa agrar bozorlashuv jarayonlarida ijtimoiy reproduksiyaning tuzilmaviy muammolarini hal qilish uchun neoliberal boshqaruv tomonidan taklif etilgan siyosiy yechimlarning yetarlimasligi muhokama qilinadi.

Agrar bozorlashuv, patriarxat va ijtimoiy reproduksiya

Rivojlanish tashkilotlari bozorlashuvni iqtisodiy rivojlanish va gender tengligiga xizmat qiladi, deb baholaganlari uchun tavsiya qilgan bo'lsalar-da (Duflo, 2012; WB, 2012), amalda u ko'pincha ayollarning moddiy sharoitlarining yomonlashishiga olib kelgan. Aslida, bozorlashuv ijtimoiy reproduksiya faoliyatlarining tobora tovarlashuvi bilan uyg'un keladi, bu esa ayollar uchun vaqt va pul bo'yicha yangi bosimlarni vujudga keltiradi (Cousins et al., 2018). Bozorlashuv [2] – ijtimoiy reproduksiya uchun zarur bo'lgan mehnat vaqtdan kapital to'planishi uchun ortiqcha mehnat vaqtiga o'tish orqali mehnat qiymatini hukmronlik va ekspropriatsiyaga asoslangan ishlab chiqarish usuliga o'tishning tuzilmaviy bosqichini anglatadi (Bhattacharya, 2017). Qishloq hududlarida bozorlashuv mehnat ixtisoslashuvi, mehnatning (Arun, 2012; Razavi, 2003, 2009) va tabiatning (masalan, yer yoki oziq-ovqat) tovarlashuvi hamda pullashuv jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bunday jarayon tirikchilik vositalari – yer va mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi resurslarga kirish imkoniyatini o'zgartirib, mehnat vaqtini shakllantiradi va shu orqali jinsiy farqlarga asoslangan to'planish va

ekspluatatsiya dinamikasini yaratadi. Agrar o'zgarish resurslar uchun to'planish kurashini yuzaga keltiradi, bu esa xonadon ichidagi munosabatlar yoki mulk taqsimotini qaytadan shakllantirishi mumkin. Natijada bu jarayon oila boshlig'i mavqeiga ta'sir qilib, erkaklar va ayollarga turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkin (Cousins et al., 2018; Kabeer, 2013; Razavi, 2009).

Biroq bozorlashuv gender asosidagi ekspropriatsiyani o'ziga xos holda yarata olmaydi. Ommaviy institutlar va mahalliy ijtimoiy normalar ijtimoiy reproduksiya doiralarini shakllantiradigan ekspluatatsiya va zulm qonuniyatlarini kuchaytirishda katta rol o'ynaydi. Masalan, davlat – siyosiy rahbariyat va iqtisodiy kuchda erkaklar hukmronligi tufayli – ishlab chiqarish va reproduksiya munosabatlari qay tarzda bir-biri bilan bog'lanishi va tashkil etilishini patriarxal moyillik orqali belgilab turadi (Pearson, 2014). Bu jarayon masalan, reproduktiv mehnatning qaysi sharoitlarda subsidiyalanishi (Kunz, 2010; LeBaron, 2010) yoki yerning qayta xususiyashtirish va yopilish jarayonlari orqali individuallashtirilishida namoyon bo'ladi. Shuningdek, mulk bilan bog'liq ijtimoiy siyosatlar va huquqiy tizimlar ayollarning ishlab chiqarish va reproduksiya munosabatlaridagi mavqeiga kuchli ta'sir qiladi. Ijtimoiy reproduksiya nazariyasi kapitalistik ijtimoiy munosabatlarda (va ularga bog'liq to'planish jarayonlarida) ayollar va erkaklar tomonidan bajariladigan ishlab chiqarish, norasmiy va reproduktiv mehnat munosabatlari o'rtasidagi moddiy ekspluatatsiya mexanizmlari va dialektik uyg'unlikni ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Biroq u agrar o'zgarish jarayonlarida ijtimoiy reproduksiya natijalarini belgilaydigan vaqt va makonga xos institusional doiralar va tuzilmalarni (tepadan-pastga yoki pastdan-tepaga) har doim ham ochib bermaydi.

Aksincha, gender rejimlari nazariyasi patriarxatning ko'p qirrali shakllarini ochib berishga yordam beradi, chunki u aniq makon va zamonda shakllangan erkaklar hukmronligiga asoslangan chiqaruvchi institusional tuzilmalar va normalarning genderga xos zulm qonuniyatlarini anglash imkonini yaratadi. Biroq ijtimoiy reproduksiya nazariyasidan farqli ravishda, gender rejimlari nazariyasi mehnat munosabatlaridagi ekspluatatsiya va kapital ekspropriatsiyasining moddiy belgilovchi omillarini har doim ham ochib bermaydi, shu tariqa ishlab chiqarish va reproduktiv mehnatda ortiqcha qiymat yaratilishi jarayonida paydo bo'ladigan tengsizlikni yashirishi mumkin. Ya'ni boshqacha aytganda, gender rejimlari nazariyasi kapitalizmning ijtimoiy reproduksiyasi orqali shakllanadigan natijalarning og'ishlari va ularning ideal yo'nalishdan farqini tahlil qiladi. Shu bois, ushbu ikki nazariyani uyg'un qo'llash hayotning bozorlashuvi jarayonida ayollar mehnatining ma'nosi butunlay ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlikka tayanadi va shu tengsizlikka hissa qo'shishini ochib berishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agrar bozorlashuv bu jarayonda topshiriqlar va mukofotlar orqali genderga asoslangan ijtimoiy qatlamlanishni yaratadi va boylikning gender bo'yicha keskin polyarizatsiyasini shakllantiradi.

Men patriarxatning ikki shaklini tahlil qilaman: *Maishiy* patriarxat – bu holatda u xonadon va mahalliy jamoada erkaklar hukmronligi, zulmi va kamsitilishiga asoslangan ijtimoiy munosabatlar tizimini anglatadi [3]; *Ommaviy* patriarxat – bu esa davlatning regulativ va ijtimoiy siyosatlarini orqali, shuningdek bozor vositasida amalga oshiriladigan institusional darajadagi o'zlashtirish, nazorat va ekspropriatsiya shakllarini anglatadi (Brown, 1981). Patriarxal davlat – ommaviy patriarxat tizimini amalga oshiruvchi markaziy agent hisoblanadi. Bu tizim davlatning o'zi bilan cheklanib qolmay, balki bozor, nobozor va nodavlat agentlar hamda institutlar majmuidan iboratdir. “Maishiy va ommaviy gender rejimlarining turli [va kontekstga xos] shakllarini aniqlash global Janubda ayniqsa muhim ahamiyatga ega, chunki gender asosidagi chiqaruvchi strategiyalar global Shimolga nisbatan davlat qurilishi, kapitalistik rivojlanish, fuqarolik jamiyati hamda madaniyat va din sohalarida kuchli ta'sir ko'rsatadi” (Kocabicak, 2020:1). Tarixan davlat o'zining “gender-neytal” regulativ qudrati orqali gender tengsizliklari, ekspropriatsiya va kamsitishlarni targ'ib qilib kelgan (Naidu & Osome, 2016; Walby, 1990). Bu esa quyi darajalargacha tarqalgan holda patriarxal mehnat ekspluatatsiyasining oila ichida saqlanib qolishiga xizmat qilgan (Kocabicak, 2020:2). Shuning uchun ijtimoiy reproduksiya ayollarning moddiy ekspluatatsiyasini amalga oshiruvchi maishiy patriarxal doiralarga – oila kabi tuzilmalarga joylashgan bo'lsa-da, uni mezo va makro darajalardagi ko'p qirrali zulm va itoat munosabatlari bilan bog'liq holda ham ko'rib chiqish muhimdir. Bunday o'zaro bog'liqlik vaqt va makonga xos natijalarni keltirib chiqaradi. Elson va Pearson (1981) ta'kidlaganidek, bu jarayon ayollarning mehnati va itoatini turli maishiy va ommaviy patriarxat shakllari orqali parchalaydi, qayta shakllantiradi va kuchaytiradi. Natijada, ayollarning xonadon ichidagi zaif muzokara qudrati hamda ularga oldindan yuklatilgan ijtimoiy rollari sababli, ular bozorda kam haq to'lanadigan, norasmiy va mavsumiy ishlarga jalb etiladi, kamroq kapital aktivlarga ega bo'ladi va ko'proq maishiy mehnat yukini zimmasiga oladi.

Bu genderga asoslangan nomutanosib natijalar qishloq xo'jalik xonadonlarini bir xil manfaatlarga ega, ishlab chiqarish va almashuvda mutanosib bo'lingan mehnat tizimi sifatida emas (Harriss-White, 1990; Razavi, 2009), balki ijtimoiy reproduksiya qanday amalga oshirilishini ochib beruvchi ziddiyatlar va tarangliklar manbai sifatida ko'rsatadi. Masalan, bu jarayon oziq-ovqat ishlab chiqarish va iste'moli orqali namoyon bo'ladi. Agrar bozorlashuv sharoitida oziq-ovqat ishlab chiqarish va reproduksiya munosabatlariga nazar tashlanganda, agrar siyosiy iqtisodchilar uni gender nuqtai nazaridan anglash uchun foydali tahliliy nuqta taklif qiladilar. Bernstein (2010:3) oziq-ovqatni ijtimoiy reproduksiyada ishlatiladigan oila fermerlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot sifatida ta'riflaydi. Bu esa bozorlashuv to'liq emasligi sharoitida maishiy mehnatning maqsadi tovar emas, balki to'g'ridan-to'g'ri iste'molga qaratilganligini ko'rsatadi. Maishiy mehnat tovarlashtirilmagan oziq-ovqatni uning foydali qiymati uchun ishlab chiqaradi va

iste'mol qiladi, shu bois u kapitalizmning almashuv qiymatiga asoslangan ekspluatatsiya va ekspropriatsiya mexanizmlari orqali o'tmaydi. Biroq bu "produktivistik" yondashuv uchta muhim nuqtani chetlab o'tadi. Birinchidan, ushbu tovarlashtirilmagan mahsulot va xizmatlarni xonadonning qaysi a'zosi bajarayotgani va qaysi patriarxal institutlar bunga yo'l ochayotgani (yoki majburlayaptgani) ni yashiradi. Ikkinchidan, bunday reproduktiv mehnat faqat foydalanish qiymati bilan cheklanib qolmay, balki qo'shimcha qiymat yaratayotganini ochiq ko'rsatmaydi (Mezzadri, 2019). Bu esa ijtimoiy reproduksiya nazariyasida bozorlashuv jarayonlarida ayollar mehnatining siyosiy va iqtisodiy ahamiyatini anglash uchun asosiy tahliliy nuqta hisoblanadi. Uchinchidan, ayollar mehnati rolini erkaklar va keng jamiyat tomonidan qanday biryoqlama qabul qilinishi va e'tirof etilmasligi e'tibordan chetda qoladi.

Feministik agrar siyosiy iqtisodchilar mazkur tahliliy cheklanishlarni yengib o'tish orqali ijtimoiy reproduksiyaning amaldagi qo'llanishini e'tibordan chetda qoldirmaslik zarurligini ta'kidlaydilar. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotida ayollar asosiy o'rin tutadi, chunki ular asosan oziq-ovqat tayyorlash, bolalar va keksalarga qarash, turarjoyni saqlab turish kabi reproduktiv mehnat bilan shug'ullanadilar (Cousins et al., 2018; Katz, 2001; Razavi, 2009). Shu bilan birga, ayollar uy doirasida bir qator norasmiy va haq to'lanmaydigan, biroq ishlab chiqarish xususiyatiga ega vazifalarni ham bajaradilar. Masalan, kichik hovlidagi bog' va chorvani parvarish qilish, o'tin va suv tashish, mayda savdo va norasmiy savdo bilan shug'ullanish (Naidu & Ossome, 2016; O'Laughlin, 2013). Ayollar mehnati moddiy mahsulotlar (masalan, qishloq xo'jaligi ekinlari) hamda uy doirasidagi nomoddiy xizmatlar orqali nafaqat xonadon uchun, balki kapitalistik tizim uchun ham qiymat yaratadi. Bu qiymat iste'mol jarayonida o'z foydalanish qiymati orqali namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, mehnat vaqtini tashkil etgani uchun, ya'ni haq to'lanadigan ish bilan shug'ullanish imkoniyatidan voz kechish orqali ham qiymat yaratadi. Demak, ayollar mehnati qiymatga ega, ammo u bozorlashgan mehnat munosabatlaridan tashqarida amalga oshirilgani uchun iqtisodiy va siyosiy jihatdan qadrlanmaydi.

Agrar bozorlashuv jarayonlari ijtimoiy reproduksiya sohalarini bilan qanday uyg'unlashishini baholar ekan, gender iqtisodchilari ishlab chiqarish va reproduktiv mehnatni asosan tavsifiy usulda (Stevano et al., 2019) tasniflaydilar. Ular haq to'lanmaydigan uy mehnatini qachon, qancha vaqt va kim tomonidan bajarilishini mezon sifatida olib tahlil qiladilar. Bu tushuntiruvchi o'zgarishlar odatda quyidagilardan iborat: ish faoliyatining joyi (uy ichida yoki tashqarisida); kim uchun yoki qanday maqsadda bajarilayotgani (o'z iste'moli uchunmi, sotish uchunmi yoki davlat uchunmi); kim bilan birga bajarilgani (masalan, oila a'zolari bilan birgalikdami); faoliyat turi (haq to'lanadiganmi, haq to'lanmaydiganmi yoki ilovalimi) (Hirway, 1999). Biroq agrar muhitda tirikchilik uchun tovarlashtirilmagan

qishloq mehnati bilan pul uchun bajariladigan mehnat ko'pincha o'zaro bog'liq va bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi. Bu holat ishlab chiqarish va reproduktiv mehnatning ikkilik tasnifini yanada murakkablashtiradi va ayollar mehnatining jamiyatdagi umumiy ijtimoiy-iqtisodiy ma'nosini qayta anglashga chorlaydi.

Haq to'lanmaydigan uy mehnati uning qiymati bozorda narx orqali baholanmagani uchun emas, balki ijtimoiy reproduksiyani qo'llab-quvvatlash uchun sarflanadigan vaqtning ham ijrochi uchun xarajatsiz emasligi bois ham qiymatsizdek ko'riladi. Bu faoliyatlar tovarlashtirilmagan vaqtning katta sarfini talab qiladi. Shu bois mehnat va gender haqidagi standart empirik tahlillar murakkablashadi va bozor ichida, tashqarisida va ular orasidagi turli mehnat shakllari haqida chuqurroq mulohaza yuritishni talab qiladi. Bu epistemologik kategoriyalar ishlab chiqarish va reproduktiv mehnatning jamiyatda qay darajada e'tirof etilishiga ta'sir qiladi. Shuningdek, qo'shimcha qiymat qanday yaratilishi, ishlatilishi va oila ichida yoki tashqarisida ekspropriatsiya qilinishi masalalarini tushunishni chetlab o'tadi. Shu bois norasmiy mehnat va uy mehnati bozorlashgan va nobozorlashgan mehnat hamda tabiatni subsidiya qilgan sharoitlarda, ayollarning agrar ishlab chiqarishga qo'shgan hissasi ko'pincha yashirin qoladi. Chunki uni bozorlashuv natijalarida hal qiluvchi omil sifatida toifalash va qonuniylashtirish qiyin. Shunday soddalashtirilgan ontologik tasnifni yengish zarur, chunki u kapitalistik to'planish qonuniyatlari va ijtimoiy reproduksiya sohalari o'rtasidagi dixotomiyani kuchaytiradi (Cousins et al., 2018; Mezzadri, 2019). Empirik dalillarga asoslangan tahlil orqali ayollar mehnatini nafaqat oila ijtimoiy reproduksiyasining, balki keng ma'noda kapitalistik ishlab chiqarish usulining ham ajralmas qismi sifatida (va undagi ekspluatatsiya shakllari orqali) e'tirof etish zarur (Mies, 1986; Munro, 2019). Shunga qaramay, agrar bozorlashuv tahlillari haligacha oziq-ovqat va mehnatning tovarlashuv jarayonlari to'planish manbai sifatida qanday o'zaro bog'liq ekani va bu jarayonlar ayollarning haq to'lanmaydigan (tovarlashtirilmagan), ishlab chiqarish, norasmiy va reproduktiv mehnatini qanday qayta shakllantirayotganini ochiq ko'rsatmagan (Razavi, 2009:198). Biroq aynan shu ijtimoiy munosabatlar gender zulmini baholash uchun asosiydir, chunki ular reproduktiv mehnat mas'uliyatlari nomutanosibligini va ijtimoiy reproduksiya qanday patriarxal zulm shakllari orqali saqlanib qolishini yaqqol ko'rsatib beradi.

Mazkur maqola shu darajalarni birlashtirib, ularni ijtimoiy yaxlitlik sifatida tahlil qiladi. Post-Sovet o'tish davri sharoitida ijtimoiy reproduksiyaning qayta shakllanishi yetarlicha o'rganilmagan, shu bois oziq-ovqat uning kundalik agrar o'zgarishlardagi murakkab tabiatini anglash uchun muhim kalit vazifasini bajara oladi. Xususan, O'zbekiston tajribasi reproduktiv va ishlab chiqarish mehnati oziq-ovqat bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy reproduksiyaning murakkabligini hamda uning natijalari maishiy va ommaviy patriarxat ta'sirida qanday shakllanishini yoritib beradi.

Metodologiya

O'zbekiston bo'yicha ikkilamchi ma'lumotlar yetarli emasligi sababli birlamchi ma'lumotlarni yig'dim, ham sifat, ham hajm tomondan. Tekshiruv maydonidagi ishlarim 2015 yil avgustdan dekabrgacha Samarqand viloyatida o'tdi, shuningdek 2018 yil kuzida Toshkentda bir qator manfaatdor shaxslar bilan suhbatlarni davom ettirish maqsadida qo'shimcha tadqiqot o'tkazdim. Samarqandda stratifikatsiyalangan namuna asosida fermerlar orasida so'rovnoma o'tkazdim. Stratifikatsiya mezonlari milliy va mintaqaviy statistikada qo'llanilgan tasniflarga hamda 2010 yilda mamlakatda o'tkazilgan oldingi so'rovnomalarga asoslandi. Unda dehqonlar (kichik shaxsiy tomorqalar) va fermerlar (katta xo'jaliklar – paxta, bug'doy yoki meva-sabzavot yetishtiruvchi) yerdan foydalanish shakllari va mehnat munosabatlari asosida ajratilgan edi (Veldwisch & Bock, 2011; Veldwisch & Spoor, 2008). So'rovnoma fermer aholisining barcha mikro-murakkabliklarini qamrab olishni maqsad qilmagan, ammo boshqa usullar bilan uyg'unlashgan holda, gender munosabatlarining bozorlashuv jarayonlaridagi asosiy qonuniyatlarini ochib berishda muhim tasavvur uyg'otdi. 120 nafar ishtirokchidan 16 nafari ayollar edi (1-jadval). Fermerlar rahbarlari orasida ayollar yo'qligi tasodifiy emas: bu toifada erkaklar hukmron, shuning uchun so'ralgan ayollarning ko'pchiligi haq to'lanadigan qishloq xo'jaligi ishchilari yoki uy mehnatchilari (dehqonlar) edi. Shunga qaramay, rahbarlar va ishchilarni qamrab olish tahlilda ular orasidagi moddiy farqlar va ijtimoiy munosabatlarni anglash imkonini berdi. Dastlabki bosqichda men Samarqand viloyatining turli tumanlarini tanlab, paxta, bug'doy va meva-sabzavot yetishtiruvchi fermerlarni aniqladim. Bu mezon turli ekinlarning bozorlashuv jarayonlari bilan bog'liq ishlab chiqarish va reproduksiya munosabatlarini anglash imkoniyatini berdi. Samarqand O'zbekistonda turli bozorlashuv jarayonlari qanday kechayotganini yaxlit ifodalagani uchun tanlandi. Suhbatlar odatda mahalliy hokimiyat idorasidagi ma'murlar yoki fermerlar orqali boshlanib, "snouboll" usuli bilan davom ettirildi.

Jadval 1. So'rovnoma namunasi jins bo'yicha

So'rovnoma namunasi jins bo'yicha	Erkak	Ayol
Paxta va bug'doy fermerlari menejerlari	30	0
Meva-sabzavot va bug'doy fermerlari menejerlari	30	0
Yollama qishloq xo'jalik ishchilari	22	8
Dehqonlar	23	7
Jami	105	15

Ikki mahalliy hisobchi (bir ayol va bir erkak), Samarqand agrar universiteti xodimlari so'rov jarayonida ma'lumot yig'ishda yordam berdilar. So'rovnomalar o'zbek va rus tillarida o'tkazildi. Qishloq hududlarida, ayniqsa kekxa fermerlar orasida rus tili hali ham ko'p qo'llaniladi. Shuning uchun hisobchilarning ishtiroki muhim, ayniqsa yosh fermerlar bilan suhbatda, ular odatda rus tilini bilmaydi. Shu bilan birga, tadqiqotchi va hisobchilarning ijtimoiy mavqei inobatga olish, ma'lumot to'plash jarayonida gender mutanosibligini saqlash muhim edi (England, 1994). Bir ayol va bir erkak hisobchining ishtirok etishi gender nuqtai nazaridan muhim kuzatishlarni amalga oshirish imkonini berdi. Masalan, ayol kishi, hisobchi yoki men tomonimdan suhbat o'tkazilganda, ayollar oziq-ovqat xavfsizligi kabi nozik savollarga ochiqroq javob berdilar. Lekin erkak hukmronlik qiladigan muhitlarda, masalan choyxonalarda, erkak hisobchi orqali yaqinlik hissi yaratilib, muloqot ancha oson kechdi. Biroq ma'lumot yig'ish jarayonida tadqiqotchi ayol ishtiroki muayyan muammolarni keltirib chiqardi. Suhbat jarayonida ko'pincha respondentlar ayol hisobchim yoki mendan turmush qurgan-qurmaganligimiz, necha yoshda ekanligimiz, farzandimiz bor-yo'qligi haqida so'rashdi. O'zbekistonda turmush qurganlik ayollarga ijtimoiy qonuniylik beradi, bu esa maishiy patriarxal bosimlarning ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Demak, bu kabi holatlar ayol tadqiqotchi-yordamchi bilan respondentlar orasidagi kuch munosabatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin (England, 1994).

Toshkentda men Samarqandlik katta bir oila bilan yashadim. Bu oila nafaqadagi turmush qurgan juftlik, uning qizidan iborat edi (u yolg'iz ona) va uning kichik o'g'li bor edi. Bu yerda kuzatuvlar o'tkazdim va kundalik daftaringa taom tayyorlash, oziq-ovqat iste'moli va ta'm, ayollar mehnati va uy ichidagi gender munosabatlari haqida qaydlar yozib bordim. Bu ma'lumotlar tahlil uchun asosiy fon vazifasini bajardi. Oila a'zolari avval qishloq xo'jaligi ishchilari bo'lishgan, shuning uchun ular hayotiy tajribalarini o'rtoqlashishdi va ko'pincha Sovet va post-Sovet davrlaridagi farqlar haqida suhbatlashishardi, hatto ba'zan hasrat bilan. Shuningdek, ikkita taomni qayta ishlash korxonasida to'g'ridan-to'g'ri kuzatuvlar o'tkazdim. Bu kuzatuvlar fabrikadagi mehnatning genderga xos taqsimotini, ayol ishchilarning sharoitlari va ular ixtisoslashgan vazifalarini ochib berishga yordam berdi. Shuningdek, mamlakatdagi siyosatchilar va asosiy manfaatdor shaxslar bilan yarim rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan suhbatlar o'tkazdim [4]. Shuningdek, qishloq hududlaridagi ayollar bilan intervyular o'tkazdim. Bu suhbatlarni rus tilida olib bordim, ular so'rov jarayonida yoki kundalik faoliyat chog'ida – bozorda oziq-ovqat xaridi paytida, avtobusda yoki taksida amalga oshirildi. Empirik dalillarni uyg'unlashtirish orqali intervyu va kuzatuvlardan olingan birlamchi ma'lumotlar bilan so'rovnoma bo'shliqlarini to'ldirdim. Shuningdek, ikkilamchi tarixiy va etnografik manbalar bilan uyg'unlashtirib, mehnat, oziq-ovqat va yer orqali agrar ishlab chiqarish va qiymat yaratishga oid ijtimoiy munosabatlardagi zamonaviy gender tengsizliklarni tahlil qildim.

O'zbekistondagi bozorlashuv jarayonida ayollar

Ushbu bo'limning maqsadi – tarixiy kontekst orqali ayollarning ekspropriatsiya qilinishining o'zgaruvchan dinamikasini yoritish va O'zbekiston agrar jamiyatida ishlab chiqarish, foydalanish va almashinuvdagi gender munosabatlarni zamonaviy tahlil qilishdir. O'zbekiston hukumati bozorga o'tish jarayonini shakllantirish orqali ayollarning ijtimoiy reproduksiyadagi rolini turli jihatlardan doimiy ravishda o'zgartirib kelgan. Sovet Ittifoqi davrida ayollarning rasmiy mehnat bozorlariga kirishi kvota tizimi va ijobiy diskriminatsiya siyosatlari orqali rag'batlantirilgan va hatto majburlangan. Davlatning ta'lim sohasiga katta sarmoya kiritish natijasida aholining 99% savodli bo'lgan (erkaklar 99,6%, ayollar 99,2%), bu esa sovet davrida amalga oshirilgan umumiy ta'limning “progressiv” merosini tasdiqlaydi (Kandiyoti, 2007) [5]. Har bir davlat muassasasi ish o'rinlarining 30%ini ayollar uchun ajratishi kerak edi, shuningdek, ular jamoat va siyosiy hayotda ishtirok etishga rag'batlantirilgan. Bu tizim ayollarning xususiy va jamoat sohasidagi mavqeini Sovetdan oldingi davrga nisbatan keskin o'zgartirdi. Chunki mahalliy ijtimoiy me'yorlar, ayniqsa qishloq hududlarida, ayollarni uydan tashqarida ishlashdan tiyib kelgan edi (ADB, 2014). Biroq Sovet Ittifoqida ayollar “ozodlik paradoksi”ga duch kelgan (Kandiyoti, 2007). Ayollarning rasmiy sektorda ishga jalb etilishi ularning onalik vazifalarini va xonadondagi reproduktiv majburiyatlarini kamaytirmadi. Shu bilan birga, ijtimoiy infratuzilmalar – ham rasmiy, ham norasmiy – ijtimoiy reproduktiv vazifalarni qo'llab-quvvatlash uchun tashkil etilgan, masalan sog'liqni saqlash, bolalarga qarash va ta'lim sohasida. Bunday institusionallashgan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi ayollarga “muhim ish haqi to'lanadigan va norasmiy bo'lmagan ish o'rinlari manbai”ni (Kandiyoti, 2003:248), shuningdek reproduktiv vazifalarini bajarishda ko'mak berdi.

1991 yilda Sovet Ittifoqi parchalanib, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, “pink kvota” tizimi bekor qilindi va jamoat sektoridagi ko'plab ish o'rinlari yo'qoldi. Bu esa mehnatning norasmiylashuvi va vaqtinchalik tabiati kuchayishiga olib keldi (Kandiyoti, 2003). Natijada, bozorlashuv ko'plab ayollarni rasmiy ishdan, ayniqsa yuqori malakali sohalarida hamda ijtimoiy huquqlardan mahrum etdi. Bu holat islomning konservativ amaliyotlarini qayta tiklanishiga olib keldi (Welter & Smallbone, 2008). Ayollar uchun oila nazoratidan qochish imkoniyatlari qisqarib, gender segregatsiya kuchaydi (Kandiyoti, 2003). Ishlab chiqarish vositalarining tovarlashuvi ijtimoiy reproduksiya xarajatlarining ortishiga va turmush darajasining pasayishiga (ayniqsa, ayollar uchun) sabab bo'ldi. Bozorga o'tish jarayonlari qishloq hududlarida kuchli namoyon bo'lgan “gender normalarining desovetizatsiyasi” bilan uyg'unlashdi (Cleuziou & Direnbergerb, 2016). Yangi mustaqil davlat esa “yo'qolgan an'analarga qaytish” va ayollarning uy ichidagi rolini kuchaytirishni targ'ib qiluvchi gender rivoyatini ishlab chiqdi (Kandiyoti, 2007). Feministik mualliflar bu jarayonni “ayollarni qurbonga aylantirish” (Buckley, 1997) deb

baholagan. Ma'lumotlarga ko'ra, 2007-2015 yillarda ayollarning rahbarlik lavozimlarida hamda erkaklar hukmron sohalarda (energetika va avtomobilsozlik kabi) ishtiroki pasaydi. Biroq salomatlik va ta'lim kabi ayollar an'anaviy ustunlik qilgan sohalarda ularning ishtiroki barqaror bo'lib qoldi (muvofig ravishda 82% va 72% - Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari) [6]. Shuningdek, ijtimoiy himoya tizimining izdan chiqishi ijtimoiy-iqtisodiy ekspropriatsiyani keltirib chiqardi va ayollarning uydan tashqarida ishlash imkoniyatlarini chekladi (Romanova et al., 2017). Sovet davlati tomonidan bolalarga qarash, sog'liqni saqlash yoki oilaga yordam uchun berilgan moliyaviy ko'mak yo'qoldi yoki eng minimal darajaga tushirildi (Cleuziou & Direnberger, 2016:198). Shu bois, Sovet Ittifoqi qulaganidan so'ng ijtimoiy farovonlik va davlat xizmatlari qisqarishi uy mehnatida ayollarga qarshi qaratilgan gender normalarini kuchaytirdi. Bu sharoitda davlatning bozor va jamoat sohasidagi aralashuvi ham ayollar va erkaklarning qishloq xo'jaligidagi resurs va aktivlarga turlicha kirish imkoniyatlarini shakllantirdi. Sovet tizimining parchalanishi natijasida ijtimoiy xizmatlarning tovarlashuvi va ishlab chiqarish munosabatlarining individuallashuvi ayollarning ishlab chiqarish va reproduktiv mehnatini ikki yo'nalishda qadrsizlantirdi: ijtimoiy reproduksiya uchun mehnatning "norasmiylashuvi" orqali. Ya'ni davlat tomonidan to'langan va formallashtirilgan xizmatlar (masalan, sog'liqni saqlash yoki bolalarga qarash) endi haq to'lanmaydigan va uy doirasiga yuklangan mehnatga aylandi; shu mehnatning ijtimoiy qonuniyligini yo'qotishi orqali. Endi u ayollarning uy ishlari majburiyati sifatida qabul qilindi. Shu tariqa, davlatning xonadon, mahalliy bozor va jamoat sohasidagi ishtirok shakllarining o'zgarishi ijtimoiy reproduksiya strategiyasini (Kunz, 2010) almashtirib, ayollarni uyda, jamiyatda va iqtisodda hokimiyatdan mahrum qilishga hissa qo'shdi.

Qishloq hududlarida Sovet Ittifoqi parchalanishi ijtimoiy reproduksiyani yer va oziq-ovqatning ishlab chiqarilishi va unga kirish usullari orqali qayta shakllantirdi. Bunday mexanizmlarni anglash uchun O'zbekiston agrar bozorlashuvini Sovet davridagi qishloq xo'jaligi asoslangan yakka-ekin (mono-kultura) yetishtirish tarixi doirasida joylashtirish muhimdir. Sovet Ittifoqi davrida tirikchilik dehqonchiligidan tashqari, yer asosan jamoa va davlat xo'jaliklari orqali paxta yetishtirishga yo'naltirilgan edi (Atta, 1993). Bu holat faqat 2000-yillarning boshlarida bug'doy, meva va sabzavotlarning integratsiyasi bilan diversifikatsiya qilindi (Lombardozi & Djanibekov, 2021; Lombardozi, 2020b). Davlat tomonidan mehnat jamoat xaridlari orqali tashkil etilgan ishchilar moddiy kompensatsiya olgan, shu bilan birga jamoat ne'matlariga kirish imkoniyati orqali shakllangan paternalistik himoya mexanizmining g'ayri rasmiy ko'rinishidan ham foydalangan (Kandiyoti, 2003).

Yer va oziq-ovqat ishlab chiqarishga oid asosiy islohotlarni hujjatlashtiruvchi tadqiqotlarning ko'pchiligi gender-neytral bo'lib, ayollarni "dehqonlar" degan umumiy toifaga kiritgan va shu tariqa patriarxal ekspluatatsiyaning ommaviy va

maishiy shakllarini yashirgan. Biroq ayrim tadqiqotlar ko'rsatganidek, ayollar agrar ishlab chiqarish munosabatlarini tashkil qilishda va ijtimoiy reproduksiyani ta'minlashda muhim o'rin tutgan (Kandiyoti, 2003). Chindan ham qishloq xo'jaligi aniq genderga asoslangan mehnat taqsimoti asosida tashkil etilgan edi. Qishloq hududlarida iste'mol qilinadigan oziq-ovqatning ko'p qismi asosan ayollar tomonidan uy tomorqalarida yetishtirilgan, ammo bu jamoa xo'jaliklari bilan bog'liq holda amalga oshgan. Mustaqillik paytida bunday tizim aholining oziq-ovqat ehtiyojlarining taxminan 40%ini ta'minlagan hamda kichik savdoga imkoniyat yaratgan (Atta, 1993; Kandiyoti, 2003; Veldwisch & Spoor, 2008).

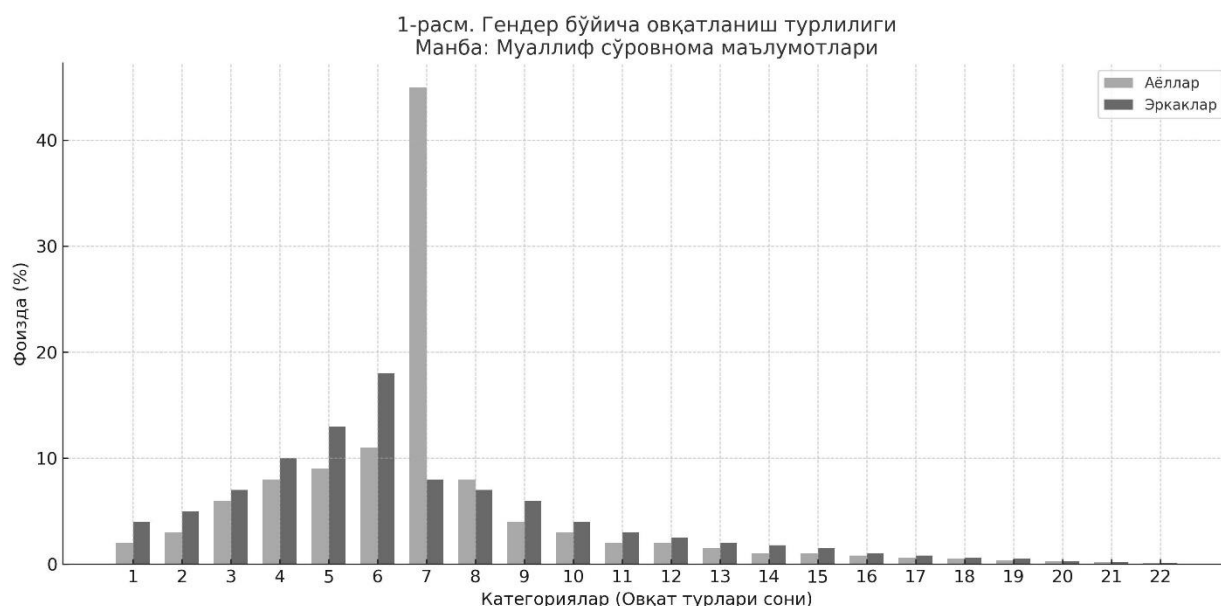
1991 yildan keyingi mustaqillikdan so'ng agrar bozorlashuvning sust jarayoni oziq-ovqat ishlab chiqarish va iste'moli atrofidagi ijtimoiy munosabatlarni o'zgartirdi, shu bilan birga ayollarning uy ichida va tashqarisidagi mehnat shakllariga ham ta'sir qildi. Bu jarayonlar ko'p qirrali ommaviy va maishiy patriarxat kuchlari bilan shakllantirildi. Masalan, qishloq infratuzilmasiga davlat sarmoyasining qisqarishi ayollar uchun ish o'rinlarining kamayishigagina emas, balki ijtimoiy reproduksiya yukining ortishiga ham olib keldi. Bu esa suv olib kelish va uy uchun yoqilg'i topishga ko'proq vaqt sarflanishi bilan namoyon bo'ldi (Romanova et al., 2017). Fizik infratuzilmalarning eskirishi va reproduktiv mehnatni qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy siyosatning pasayishi ayollar qiynalishini yanada kuchaytirdi. Bundan tashqari, kolxozlar (davlat xo'jaliklari) va shirkatlar (kooperativlar)ning tarqatilishi natijasida yerga bo'lgan individual mulk huquqlarining joriy etilishi ish haqi to'lanadigan ish o'rinlari yoki tadbirkorlik imkoniyatlarining ko'payishiga olib kelmadi. Shu sababli, davlat sektoridagi ish va xizmatlar yo'qolgan bir sharoitda yer va o'z tomorqasida yetishtirilgan oziq-ovqat asosiy tayanchga aylandi (Kandiyoti, 2003).

O'zbekiston agrar o'zgarishlariga zamonaviy va empirik tahlil berish orqali keyingi qismlar patriarxal ekspluatatsiya va zulm shakllari bozorlashuv jarayonlariga hanuz ta'sir qilayotganini, natijada ijtimoiy reproduksiyada genderga xos ziddiyatlarni kuchaytirayotganini ko'rsatadi. Oziq-ovqat ishlab chiqarish va reproduksiyaga e'tibor qaratish esa O'zbekiston agrar kontekstida ayollar mehnati qanday ekspluatatsiya qilinayotganini va bozorlashuv natijasida qanday qayta shakllanayotganini ochishda muhim nazariy linza vazifasini bajaradi. Nobozor ijtimoiy munosabatlar – uy mehnati va norasmiy mehnat, shuningdek barter almashuvlari va jamoaviy marosimlarda – qishloq hududlarida hanuz saqlanib qolmoqda va post-sovet kapitalistik o'tish jarayonlarida ko'pincha yanada kuchayib, yangi ma'nolar kasb etmoqda. Maqolada ta'kidlanganidek, ayollarning qiymat yaratishga qo'shgan hissasi ochiq tan olinmagan, biroq u kapital to'planishi va ijtimoiy reproduksiya jarayonlari uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega (Munro, 2019). Bu esa shu vaqtgacha muhokama qilinganidek, ijtimoiy reproduksiyaga bosim o'tkazgan ommaviy (patriarxal) institutlarning tarixiy rivojlanishini ham anglash

orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, oziq-ovqat qayta ishlash sektorida ekinlarni diversifikatsiya qilish va sanoatlashuvning paydo bo'lishi yangi, ammo tarqoq ko'rinishdagi haq to'lanadigan mehnat shakllarini keltirib chiqarmoqda (Lombardozi, 2020a). Bu esa ayollarning ish joyida ham, uy ichida ham ekspluatatsiya qilinishini davom ettirmoqda. Keyingi qismda men bozorlashuv jarayonlari va maishiy hamda ommaviy patriarxat rejimlari birgalikda ayollarning zulmini qanday qayta ishlab chiqishi va gender asimmetriyalari orqali (oziq-ovqat ta'minotida, ayollar mehnatini va maoshini qadrsizlantiruvchi ijtimoiy normalarda, reproduktiv mehnatning tengsiz taqsimlanishida), shuningdek davlat siyosatidan sarmoyaning qaytarilishi orqali ijtimoiy reproduksiya natijalarining qanday shakllanganini tadqiq qilaman.

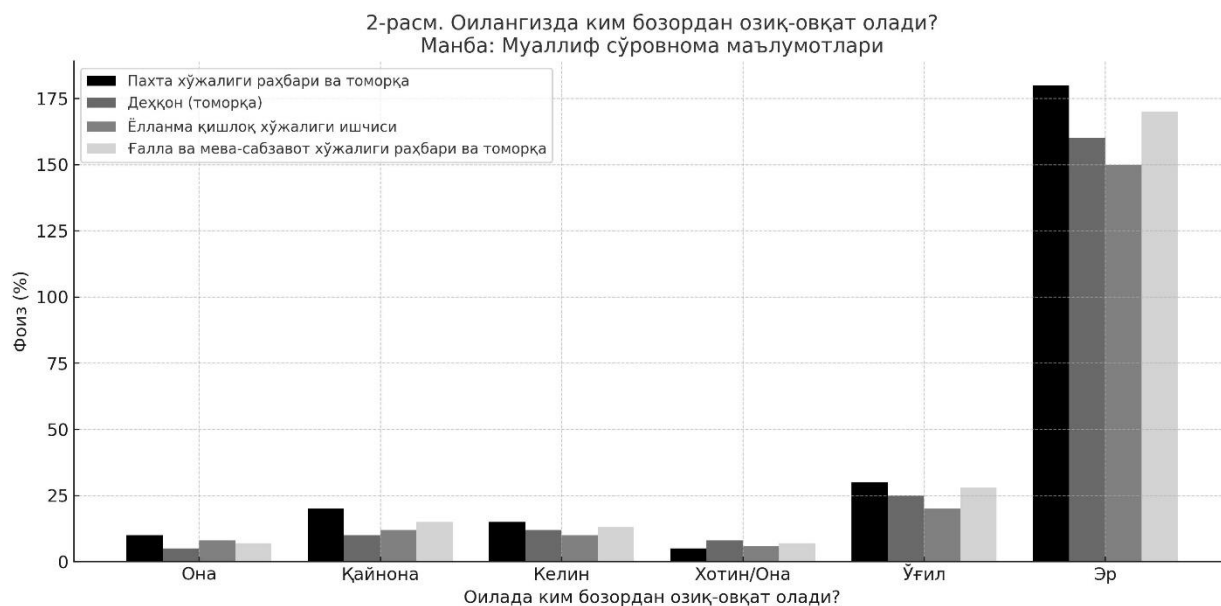
Zamonaviy O'zbekistonda oila ichidagi munosabatlar va mehnatning gender taqsimoti

Oziq-ovqat jarayonini ijtimoiy qayta ishlab chiqarish nazariyasi va patriarxal jinsiy rejimlar asosida tahlil qilish orqali ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarish mehnati o'rtasidagi, shuningdek ular ichidagi jinsiy ziddiyatni ochish mumkin. Biroq, uy ichidagi patriarxatning muhim o'lovlaridan biri oziq-ovqatga bo'lgan kirish imkoniyati orqali namoyon bo'ladi. Noto'g'ri va kam ovqatlanish ayol-qizlarning sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatadi hamda uy ichida erkaklar va ayollarning hokimiyat darajalaridagi muhim farqlarni izohlaydi. Erkaklar va ayollar orasida ovqat iste'molidagi kamsitishni o'rganish uchun namuna soni erkaklar va ayollar o'rtasida mutanosib bo'lmasa-da, 1-rasmda (chapdan o'ngga qarab turli ozuqaviy mahsulotlar soni ko'payib borishi ko'rsatilgan) ayollar nisbatan erkaklarga qaraganda kam turdagi ovqat turlarini iste'mol qilishi ma'lum bo'ldi.

Bu natija bir nechta sabablar bilan izohlanadi: avvalo, ovqatlanish paytidagi kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, erkaklar sifat va miqdor jihatidan eng yaxshi taomlarni olishga moyil. Ikkinchidan, hatto ayollar xo'jalikdan tashqari ishlarda ishtirok etgan taqdirda ham, oila byudjeti ko'pincha erkaklar tomonidan boshqariladi. Mablag'larning jinsiy belgilar asosida taqsimlanishi qayerdan va qancha ovqat olinishini hamda uning uy ichida qanday tarqatilishini belgilab beradi. Bu esa oziqlanish va sog'liqda jinsiy asimmetriyalarga olib keladi (Agarwal, 2016). Biroq ovqatlanishdagi tengsizlik faqat uy ichidagi shaxsiy kelishuvlar natijasi emas. Ayollarga nisbatan cheklovlar jamoatchilikdagi patriarxal me'yorlar bilan ham bog'liq bo'lib, ular erkaklar hukmronligidagi qarindoshlik va jamoa munosabatlariga katta kuch va qonuniylik beradi. Kochabichak ta'kidlaganidek, patriarxal jamoaviy sub'yekt siyosiy yo'sinda shakllangan mulk munosabatlarini ayollarning haq-huquqdan mahrum etilishi va oila {va davlat} ichida mehnatning patriarxal ekspluatatsiyasini qo'llab-quvvatlaydigan tarzda shakllantiradi (2020:3). Masalan, maydon tadqiqotlari asosida kuzatilganidek, erkaklar ko'pincha uydan tashqarida, chayxonada ovqatlanishadi va bu ularga turli xil taomlardan kengroq foydalanish imkonini beradi (Farfan va boshq., 2015). Taom turlaridagi bunday farq shuningdek, ayollarning jamoat makonlariga kirish imkoniyatining cheklanganligi bilan bog'liq. Bu cheklov uy ichidagi o'zbek patriarxal tizimi tomonidan o'rnatilgan va davlatning institusional tartiblari orqali ayollarning harakatini nazorat qilish bilan yanada mustahkamlangan [7]. Biroq oziq-ovqatdan noteng foydalanish imkoniyatiga qarshilik shakllari ham kuzatildi. Masalan, oshxonada ovqat tayyorlash jarayonida ayrim masalliqnlarni pishirish paytida ulardan yeyish holatlari qayd etildi. Bu shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy qayta ishlab chiqarish yuki asosan ayollar zimmasiga tushadi va u turli xil tengsizliklar orqali namoyon bo'ladi. Biroq bu tengsizliklarga ayollar har kuni turli yo'llar bilan qarshi kurashishda davom etmoqdalar.

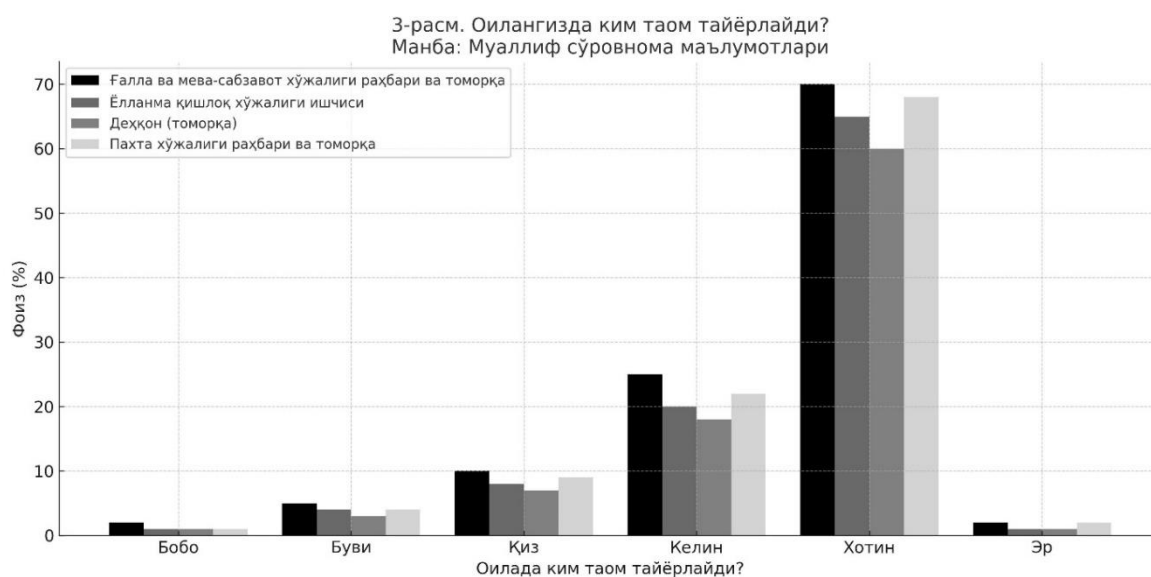
So'rovnoma savollaridan biri, bozorga oziq-ovqat sotib olish uchun kim boradi, degan masalaga taalluqli edi (2-rasm). Oziq-ovqat xaridi reproduktiv mehnatning bir qismi bo'lishiga qaramay, so'rov natijalari va kuzatuvlar oldingi tadqiqotlarni (Trevisani, 2008) tasdiqladi: O'zbekistonda bozordan oziq-ovqat sotib olish asosan erkaklarning vazifasi hisoblanadi (buni turmush o'rtoq, o'g'il, ota va h.k. bajaradi).

Bunga bir necha sabablar bor. Birinchidan, yuqorida qayd etilganidek, qishloq hududlarida ayollarning jamoat maydonlariga chiqishi ko'pincha cheklangan, chunki infratuzilma va jamoat xizmatlari yetishmasligi sababli jamoat transporti kam, ayollarning aksariyati esa mashinaga egalik qilmaydi va haydamaydi. Bu esa qishloqda yashovchi ayollar uchun davlatning infratuzilma va jamoat transportiga sarmoya kiritmasligi ayniqsa, kamsituvchi ekanini ko'rsatadi. Chunki harakatlanish imkoniyatini cheklash orqali ayollarning erkin harakatlanishi erkaklar tomonidan boshqariladi. Bu holat ommaviy va xususiy patriarxat dinamikalari bir-birini qanday mustahkamlab turayotganini ko'rsatadi. Chindan ham, hatto ayollar bozorga hosillarini sotish uchun borganda ham, ko'pincha ularni mashinalarda o'g'il farzandlari yoki katta yoshli erkak qarindoshlari olib borishadi. Bu esa xonadondagi genderni asoslangan makon nazoratining jamoat sohasiga ham ko'chib o'tishini anglatadi. Ikkinchidan, ayollarning shaxsiy harakatlanishini nazorat qilishdan tashqari, erkaklar ko'pincha uy xo'jaligida pul aylanishi va byudjet taqsimotini ham nazorat qiladi. Erkaklar bilan olib borilgan suhbatlar shuni ko'rsatdiki, ular uchun bozorga borib oziq-ovqat sotib olish ayollar bilan pulni bo'lishmaslikning bir usuli hisoblanadi. Shu ma'noda bozorlashuv (ya'ni oziq-ovqatning tovarlashuvi) pul va oziq-ovqatga kirishdagi gender tafovutni kuchaytirib, ommaviy va xususiy patriarxat kuchlari bilan uyg'unlashib, ijtimoiy reproduksiya natijalarini salbiy shakllantirgan.

Biroq erkaklarning bozorda oziq-ovqat xaridi bilan shug'ullanishi uydagi vazifalar yuki erkaklar va ayollar orasida teng taqsimlanganini anglatmaydi. Ayollar mehnati erkaklarning rasmiy mehnat bozorida ishtirokini ta'minlab berish, uy aktivlarini boshqarish va parvarish vazifalarini bajarish orqali xonadon va jamiyatning ijtimoiy reproduksiyasi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Oziq-ovqat tayyorlash vaqt talab qiladi va bu vaqtga haq to'lanmaydi, qadrlanmaydi va erkaklar zimmasiga

tushmaydi. Aslida, palov tayyorlashdan tashqari (u odatda marosimlarda erkaklar tomonidan bajariladigan an'anaviy faoliyat) so'rov natijalari va sifat jihatdan olib borilgan kuzatuvlar oziq-ovqat tayyorlash asosan ayollar mas'uliyatida ekanini ko'rsatdi. U asosan xotinlar (80%), kelinlar (taxminan 10%) va kam hollarda qizlar tomonidan bajariladi. Erkaklar va ayollar bilan olib borilgan suhbatlar shuni ham ko'rsatdiki, hayotning bozorlashuvi katta yoshli ayollarni tobora ko'proq haq to'lanadigan mehnatga – qishloq xo'jaligida ham, undan tashqari ham – jalb qilmoqda. Natijada, ko'pincha uyda zarur bo'lgan reproduktiv mehnat kichik yoshdagi ayollar zimmasiga yuklanadi. Shunday qilib, ijtimoiy reproduksiya uchun zarur bo'lgan uy mehnati baribir gender chizig'ida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, yosh ayollar uydagi ijtimoiy reproduksiya bilan shug'ullanishsa, buvilar kelinlar ustidan avlodlararo qudratni saqlab qoladilar (Kandiyoti, 1998). Yaqinda turmush qurgan ayrim ayollar intervyu paytida qaynonalari ularga og'ir uy vazifalari, hatto homiladorlik paytida ham yuklashini aytdilar. Bu uy ichida va tashqarisida ayollar ekspluatatsiyasining murakkabligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, gender asosidagi tengsiz mehnat taqsimotiga asoslangan patriarxal zulm nafaqat avloddan-avlodga uzatilayotganini, balki ba'zan ayollar o'zlari tomonidan ham ichkilashtirilib, amalga oshirilayotganini ham ko'rsatadi.

Qayta ishlab chiqarish mehnati faqat qisqa muddatli ijtimoiy ehtiyojlarni emas, balki uzoq muddatli ehtiyojlarni ham ta'minlaydi. Maydon tadqiqotlari jarayonida kuzatildiki, qish mavsumida, uzoq qishloq hududlarida meva-sabzavotlarning mavjud emasligi uchun ayollar mevalardan sharbat (kompot) va sabzavotlardan marinad (pomidor, sabzi va bodiring) tayyorlab qo'yishadi. Bunday ozuqa saqlash amaliyoti muhim ahamiyatga ega, chunki u bozorlashuv, patriarxat va ijtimoiy qayta ishlab chiqarish natijalari o'rtasidagi chambarchas bog'liqlikni ochib beradi. Birinchidan, taom zaxirasini tayyorlash mavsumiy ovqat yetishmovchiligi bilan

bog'liq ehtimoliy zarbalarni yumshatib, shu bilan birga probiotiklarga boy bo'lganligi sababli, uy xo'jaligining oziqlanish darajasiga va ijtimoiy barqarorligiga ijobiy hissa qo'shadi. Ikkinchidan, vaqt talab qiladigan va haq to'lanmaydigan uy mehnati bozordan tashqarida qiymat yaratadi, ammo u bozordagi talab va taklifga ham ta'sir qiladi. Xususan, haq to'lanadigan mehnatga bo'lgan talabning yo'qligi ayollarni uy ishlariga majbur etadi, ular esa norasmiy, biroq qiymat yaratadigan tirikchilik strategiyalari bilan shug'ullanishadi. Uchinchidan, O'zbekistonda oziq-ovqat tizimining sekin-asta liberallashtirishi ovqat ta'minotida «orqada qolish» holatini keltirib chiqaradi. Bu esa qishda, ayniqsa, vaqt talab qiladigan taomlarni tayyorlashni oson qiladi. Shu tariqa, ayollarning qayta ishlab chiqarish mehnati [8] va unga bog'liq qiymat yaratilishi ijtimoiy qayta ishlab chiqarishda ikki tomonlama hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bozorda ish haqi va tovarlarning yetishmasligi (xarid qobiliyati pastligi sababli)ni qoplash orqali bunday qiymat ovqatni tovar sifatida inflyasiyaga uchratadi, mehnat haqini esa deflyasiyaga olib keladi. Ya'ni, ayollarning haqsiz mehnatining mavjudligi va davom etishi bir tarafdin ovqat tovarlariga bo'lgan talabni kuchaytirmaydi va ijtimoiy qayta ishlab chiqarishning bozorlashuvini sekinlashtiradi, boshqa tarafdin esa ish haqi bilan mehnatni subsidiya qiladi. Xo'jalikda kir yuvish mashinalari, idish yuvish mashinalari va tikish mashinalari kabi mehnat tejovchi qurilmalarning yo'qligi ham bu holatni yanada mustahkamlaydi. Shuning uchun davlat tomonidan nazorat qilinadigan bozorlashuv (Lombardozi, 2020a, 2020b), uy va jamoat patriarxati orqali kelishilgan holda, ayollarning bozor bilan va uning pul va mehnat shakllari bilan qanday aloqada bo'lishini belgilaydi.

Bundan tashqari, maydon kuzatuvlari shuni ko'rsatdiki, ayollar ko'pincha uyda tayyorlangan ovqatni bozorlashtiradi. Masalan, ayollar uyda lipyoshka (non) pishirishadi va uni oilada iste'mol qilishadi, biroq ko'p hollarda bozorda ham sotishadi. Bu bilan ular bir vaqtning o'zida ham iste'mol qiymatini, ham ayirboshlash qiymatini yaratishadi. So'rovlar tasdiqladiki, agrar muhitda ijtimoiy qayta ishlab chiqarish uchun bajariladigan mehnat bilan pul topish va kapital to'plash uchun qilingan mehnat o'rtasida aniq chiziq qo'yish qiyin, chunki qiymat bir vaqtning o'zida bozor ichida ham, bozor tashqarisida ham yaratiladi. Shu sababli, ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarish mehnatlarini ajratib bo'lmaydi, ayniqsa bu kategoriyalar ijtimoiy qayta ishlab chiqarishning butun jarayonini belgilab turganda. Bundan tashqari, ayollar bu vaqt-makon egiluvchanligidan foydalanib, o'zlariga xos qarshilik strategiyalarini ishlab chiqishadi va erkaklarning cheklangan yoki qisilgan moliyaviy resurslari ustidagi nazoratidan qochishadi. Masalan, ayollar «gap» deb ataluvchi mahalliy to'planishlarda ishtirok etishadi, u yerda ular «jamoat hayoti»ga qo'shilish bilan birga o'zaro ko'makka ham erishishadi (Kandiyoti, 1998). So'rovlardan ma'lum bo'lishicha, ayollar taom yoki uy jihozlari (masalan, tikuv mashinalari)ni boshqasiga ayirbosh qilishadi, shuningdek, faqat ayollar uchun mo'ljallangan norasmiy qarz berish tizimida ham ishtirok etishadi. Ular rasmiy pul

ayirboshlash shakllarini chetlab o'tish orqali ikki xil qiymat yaratishadi: biri ijtimoiy qayta ishlab chiqarish uchun, ikkinchisi bozor ayirboshi uchun (Mezzadri, 2019). Shu bilan ular bozorlashuv aylanmasiga ham, patriarxal nazoratga ham qarshilik ko'rsatishadi.

Bunday kuzatuvlar yana ikki nazariy xulosaga olib keladi. Birinchidan, ular neoklassik uy xo'jaligi modelini inkor etadi. Chunki u vaqt taqsimotini faqat samaradorlik va narxlar belgilaydi deb hisoblaydi, aslida esa bozordagi talab mexanizmlari va uy hamda davlat ichidagi hokimiyat munosabatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ikkinchidan, jamoat ishlab chiqarish tizimiga sarmoya kiritilmasligi uy ichidagi patriarxatga ayollarni ajratish imkonini beradi, chunki qayta ishlab chiqarish mehnati boshqa mehnat turlariga nisbatan past baholanadi. Bu esa ularni ekspluatatsiya iyerarxiyasiga duchor etadi (Mezzadri, 2019). Nihoyat, u shundan dalolat beradiki, ayollar mehnati va ijtimoiy qayta ishlab chiqarish amaliyotlari kapitalistik to'planish jarayonining markazida turibdi. Chunki ular qiymat yaratishning turli shakllari orqali gender belgilarga asoslangan tengsizlikka olib keladi.

Ayollar mehnati hayot bozorlashuvining noaniq aylanmalariga qo'shib ketadigan holatlardan biri "umumiy resurslar"ning o'zlashtirilishi orqali namoyon bo'ladi (Cousins et al., 2018). Bu jarayon yana yerni davlat tomonidan tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Paxta yig'im-terimi tugagach, ayollar dalalardan yoqilg'i uchun butalarni, paxta urug'ini va gul qoldiqlarini yig'ib olishadi. Bunday norasmiy amaliyotlar "umumiy ne'matlar"dan erkin foydalanishga asoslangan bo'lib, xususiyl to'planish mantig'iga bog'liq emas (Lombardozi, 2020b). Shuning uchun ham "umumiy resurslar"ning tovarlashuvi sekin kechmoqda va bu holat ayollarning tabiiy resurslarni o'zlashtirishi orqali ijtimoiy reproduksiyani qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Biroq bunday nobozor iqtisodiyot ayollarning mehnat vaqtini faqat foydalanish qiymati uchun ortiqcha ekspluatatsiya qilish orqali amalga oshiriladi, bu esa ayollarning ikkilamchi yukini og'irlashtiradi (Naidu & Osome, 2016) va ayollar mehnatining ko'rinmasligini mustahkamlaydi (Himmelweit & Mohun, 1977). Bunday amaliyotlar nisbatan yopiq agrar bozorning saqlanib qolishini ko'rsatadi. Bu holat, yuqorida muhokama qilinganidek, bir tarafdin haq to'lanadigan ish o'rinlari yaratmaydi, boshqa tarafdin esa mehnatning genderga asoslangan nazorati orqali iste'mol va qiymat yaratishning oddiy qoliplarini saqlab qoladi. Bu qoliplar esa ijtimoiy reproduksiyani qo'llab-quvvatlash uchun minimal darajada tovarlashtirilgan mehnat va oziq-ovqatga tayanadi. Shu ma'noda, O'zbekiston qishloq xo'jaligi sektori hanuz qishloq jamoalarining ijtimoiy reproduksiyasi uchun iqtisodiy va ijtimoiy bufer sifatida faoliyat yuritmoqda.

Biroq ayollar rasmiy qishloq xo'jaligiga ham katta hissa qo'shadilar. Erkaklar, odatda, to'liq stavkali ishchilar sifatida yollanib, texnologiya va mashinalardan

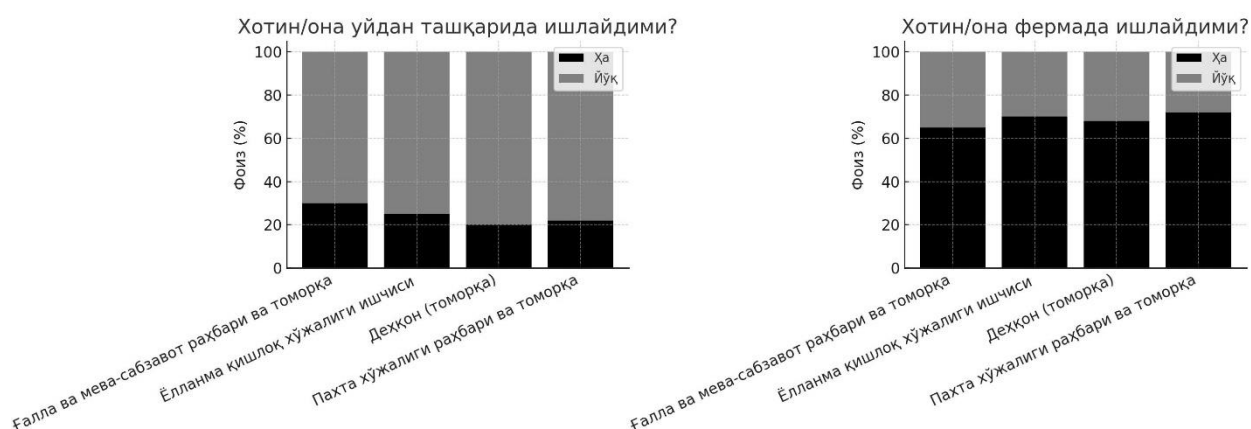
foydalanish hamda ularni boshqarish bilan shug'ullansalar, ayollar asosan malakasiz kunlik yoki mavsumiy mehnat bilan cheklanadilar. Bunday genderga asoslangan mehnat taqsimoti Sovet davridan beri saqlanib kelmoqda. U paytda ayollar alaf olish, hosil yig'ish va ekin ekish kabi past malaka talab qiladigan ishlarga ixtisoslashgan bo'lsalar, erkaklar mashinalar va yuqori malaka talab qiladigan vazifalar bilan shug'ullangan (Trevisani, 2008). Biroq Sovet davrida vazifalar va mukofotlar kamroq individuallashtirilgan bo'lib, ayollar institusional patriarxal kamsitish shakllariga uncha duch kelmagan. Sovet davridan beri davlat tomonidan shakllantirilgan aniq mehnat vazifalaridan biri – paxta terimi. Bu jarayonga deyarli tekin ishchi kuchi bo'lmish ta'lim sohasi safarbar qilinadi (hozirda asosan universitet talabalari, hukumat ular uchun safarlar tashkil qiladi va juda oddiy turar joy hamda oziq-ovqat bilan ta'minlaydi), shuningdek davlat boshqaruvi sohasi ham. Shu bilan birga, kambag'al ayollar mahalliy tarmoqlar orqali ishga jalb qilinadi (Lombardozi, 2020b). Mening tadqiqotimda talabalarga va "erkin bozor"da yollangan ayollarga to'lanadigan kunlik ish haqi orasida sezilarli farq yo'qligi qayd etildi. Tadqiqotlarga ko'ra, paxta terimi ayollarning yillik daromadining o'rtacha 12%ini tashkil qiladi va juda kambag'allar uchun 30%gacha yetishi mumkin [9]. Bu yana bir bor ayollar ekspluatatsiyasi va kamsitilishi xususiy patriarxatning turli shakllari orqali xonadon ichida amalga oshirilishini va shu bilan birga mehnat munosabatlari va ishlab chiqarishni shakllantiradigan keng siyosiy, tarixiy va iqtisodiy davlat siyosatlarini, ya'ni ommaviy patriarxat tomonidan mustahkamlanishini tasdiqlaydi. Ayollar bilan o'tkazilgan norasmiy suhbatlar shuni ko'rsatdiki, bu ishlar yoqimli emas, ammo imkoniyatlar yo'qligi ularni kam haq evaziga paxta terishga majbur qiladi.

Bundan tashqari, oldingi so'rovlar ayollarning mehnatga qo'shgan hissasini yetarli darajada baholamagan. Mualliflar ayollar mehnati haqida ishonchli va to'liq ma'lumotlarning kamligini tanqid qilishgan, chunki bunday mehnat ko'pincha mavsumiy yoki haq to'lanmaydigan mehnat sifatida baholanadi va shu bois «ko'rinmas» hisoblanadi (Agarwal, 2016; Doss, 2010; Lastarria-Cornhiel, 2008). Maydon kuzatuvlari shuni tasdiqladiki, erkaklar yirik xo'jaliklar (fermerlar) bilan shug'ullanar ekan, ayollar nafaqat uy ichidagi qayta ishlab chiqarish ishlarini bajaradi, balki har bir qishloq va shahar atrofidagi xo'jaliklarda mavjud kichik uchastkalar – tomorqani boshqaradi va ko'pincha chorvani parvarishlaydi. Shu tariqa, ular oziq-ovqat ishlab chiqarish, qayta ishlash va tayyorlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tomorqa O'zbekiston qishloq hududlarining asosiy oziq-ovqat manbai hisoblanadi. Chunki mevalar va sabzavotlarning katta qismi shu yerda yetishtiriladi va chorva shu yerda boqiladi (UNICEF, n.d.; UNDP, 2017). Shu bois, u asosiy oziq-ovqat manbai va ijtimoiy qayta ishlab chiqarishning muhim qismidir. Shuningdek, ayollar fermer xo'jaligida ham muhim vazifalarni bajaradi: ishchilar uchun ovqat tayyorlaydi yoki qo'shimcha ishchi kuchi kerak bo'lganida, ayniqsa paxtachilikda (o't yulish, terish va chanoqlarni yig'ishda) yordam beradi. Ishlab chiqarish va qayta

ishlab chiqarish ishlarining o'zaro qovishib ketgani shuni ko'rsatadiki, ayollar uyda, tomorqada va katta davlat yoki tijorat xo'jaliklarida bir vaqtning o'zida bir nechta hududda mehnat qiladi. Biroq bu mehnat turlari vaqt jihatidan bir-birini to'ldirsa-da, ularni ajratish qiyin va ijtimoiy qayta ishlab chiqarish uchun qiymat yaratadigan mehnat sifatida kamdan-kam e'tirof etiladi.

Garchi bunday jinsiy mehnat munosabatlari amalda ravshan ko'rinib tursa-da, ayollar mehnati xususiy sohadan tashqariga chiqmaydigan, ya'ni uy doirasidagi ishlar deb qaraladigan erkaklarcha biryozlama fikr hamon ustun. Masalan, fermerlardan «onangiz/xotiningiz ishlaydimi?» deb so'ralganda, ko'pchilik erkaklar «yo'q» deb javob berishdi (4-rasm). Biroq bu javobni chuqurroq tahlil qilish kerak bo'ldi. Chunki «yo'q» degan javob berilganda, «ayol kishining fermada yordam berishi haqidachi?» deb aniqlab so'ralganda, aksariyat hollarda «ha» degan javob berildi. Shunday qilib, ayollarning ishlab chiqarishdagi ishtiroki mehnat sifatida emas, balki «yordam» sifatida qabul qilinadi va bu uy ichida moddiy va moliyaviy mukofotlarni taqsimlashda kam baholanishiga olib keladi. Erkaklar bilan o'tkazilgan suhbatlar ham shuni tasdiqladiki, ayollarning parvarish vazifalari va ular tomonidan bajarilgan har qanday mehnat oila yoki jamiyatni qayta ishlab chiqarish uchun muhim deb baholanmaydi, balki faqat ayollarning «burchi» sifatida ko'riladi.

4-рasm. Хотин/она меҳнати
Манба: Муаллиф сўровнома маълумотлари

Ayollar mehnati qiymat yaratuvchi omil sifatida mahalliy, xususiy va ommaviy sohalarida e'tirof etilmasligi o'zbek ayollarining turli shakllarda zulmga duchor bo'lishini davom ettirmoqda. Birinchidan, bu ma'lumot, resurslar va aktivlarning taqsimlanishi usullarida namoyon bo'ladi (Agarwal & Herring, 2013). Ikkinchidan, bu ayollarning xonadon ichidagi resurslarni taqsimlash masalasida muzokara olib borish qobiliyati va qudratiga ta'sir qiladi (Doss, 2010). Uchinchidan, bu ayollar mehnatini jamiyatda e'tirof etish va tasniflash masalalari, shu bilan bog'liq siyosiy

va moddiy mukofotlarni qayta taqsimlash bilan bog'liq masalalarni ko'taradi (Agarwal, 2016). Xaq to'lanmaydigan mehnat ularning qiymat yaratishini ko'rinmas qilib qo'ygani uchun ayollar ijtimoiy reproduksiya vositalaridan ham, jamg'arma yoki kapital to'plash imkoniyatlaridan ham chetlatilgan bo'ladi.

O'zbekiston bozorlashuv jarayonidagi ayollarning eng yaqqol kamsitilish shakllaridan biri yerga taalluqli. Sovet Ittifoqi parchalanganidan so'ng yer va boshqa daromad keltiradigan aktivlar davlat mulki bo'lib qoldi, ammo ulardan foydalanish huquqlari individuallashtirildi (Kandiyoti, 2003). Suhbatlar yer hujjatlari deyarli to'liq erkaklar qo'lida ekanini ko'rsatdi, garchi ayollarni davlat paxta xo'jaligini boshqarishdan hech qanday yuridik to'siq cheklamas ham (Romanova et al., 2017). Hokimiyat idoralarida (hokimiyatlarda) kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, ayollar deyarli hech qachon xo'jalik boshqaruvi yig'ilishlarida ishtirok etmaydilar (Kandiyoti, 2003). Ishtixon tumanida o'tkazilgan suhbatlardan birida paxta xo'jaligi rahbari o'zining qurilish va avtomexanika sohasida ko'pgina bizneslari bo'lgani uchun katta fermer xo'jaligining rasmiy rahbari sifatida xotini nomiga qo'yilganini aytdi. Bunday "anomalialar" shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarishning ijtimoiy munosabatlari sohalarida davlat patriarxati ochiqdan-ochiq kamsituvchi bo'lmasa ham, ayollar yerga teng huquqqa ega bo'lsa ham, maishiy patriarxat normalari tufayli tuzilmaviy gender tengsizliklar hanuz saqlanmoqda. Yer boshqaruvi aylanmasidan chetda qolish ayollarni kredit, traktor va o'g'itlar kabi muhim resurslarga kirish imkoniyatlaridan ham mahrum qiladi. Shu bois yer ham ijtimoiy reproduksiya, ham tabaqalanish jarayonlarini belgilashda hal qiluvchi rol o'ynaydi (Cousins et al., 2018) va ayollarning tobelik sharoitlarini shakllantiradi (Agarwal, 2016). Bu cheklovlar ayollarni yuqori qiymatli sohalarda bozor imkoniyatlariga kirishdan mahrum qiladi va yaxshi daromad topishdan to'sadi. Shuning uchun ular past samaradorlikka ega uy tomoqalarida ishlashga majbur bo'ladilar. Bunday misollar yana bir bor shuni tasdiqlaydiki, tengsiz reproduktiv yuk, jamoada zaif muzokara qudrati va resurslarning tengsiz taqsimlanishi ko'p darajali patriarxat rejimlari dialektikasi orqali mustahkamlanmoqda.

O'zbekiston bozorlashuvining sekin sur'atlari (Lombardozi, 2020b) mehnatning formal taqsimlanishini chuqurlashtirmagani uchun reproduktiv vazifalarni qayta taqsimlamaydi. Natijada ishlab chiqarish va almashuv tizimi erkaklar nazoratidagi daromad va ularning moyilliklariga asoslangan xarajatlar orqali saqlanib qolmoqda. Biroq boyroq xo'jaliklarda ayollar xizmat ko'rsatish yoki davlat sektorlarida ishlamoqdalar. So'rovnoma ma'lumotlari ayollarning qishloqdan tashqari ishlari hamshiralik va o'qituvchilik bilan cheklanganini ko'rsatadi. Biroq qishloqlarda olib borilgan suhbatlar shuni ko'rsatdiki, hatto ayollar rasmiy haq to'lanadigan ishlarda ishlasalar ham, ularning ish haqlari ko'pincha turmush o'rtoqlari yoki oilalari tomonidan ekspropriatsiya qilinadi va fermer xo'jaliklariga sarflanadi. 35 yoshli ingliz tili o'qituvchisi Aqida [10] bilan suhbatda u o'zini kichik bir qishloqda,

Samarqanddan 80 km uzoqda yashashini aytdi. U yoshligidan onasidan ayrilgan va singlisi Germaniyada o'qishga ketgan bo'lsa-da, u otasining "28 yoshga kirib qolganing uchun qari qizsan" degan gapiga qarshi chiqolmay, ammayachchasi turmushga chiqqan. Hozir u oilali, ikki farzandi bor va turmush o'rtog'ining olti kishilik oilasiga qarab, bir vaqtning o'zida maktabda ingliz tilidan dars bermoqda. Biroq u o'zi uchun palto sotib olmoqchi bo'lsa ham universitetda o'qiyotgan turmush o'rtog'idan pul so'rashga majbur. Bu hikoya Folbre (1994) ta'kidlagan fikrni yana bir bor tasdiqlaydi: haq to'lanadigan ish ayollarning muzokara qudratini (va natijada xarid qudratini) oshirishi mumkin, ammo ularni ekspropriatsiya jarayonlariga ham duchor etadi. Bu esa bozordagi qiymatidan qat'i nazar, har qanday ayollar mehnatining keng ko'lamda e'tirof etilmasligini yaqqol ko'rsatadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, bunday ekspropriatsiya va zulm shakllari ko'pincha ayollarni mikro-qarshilik harakatlarini amalga oshirish uchun ayollar hamjamiyatini qurishga undaydi. Mahalliy ayollar uyushmalarining tashkil etilishi ayollarga uydan tashqarida ko'proq vaqt o'tkazish va bir-birlariga o'zaro yordam berish imkoniyatini yaratadi.

2005 yildan boshlab qishloq xo'jaligida [11] bozorlashuvning yangi to'liqini amalga oshirildi. Bu bir qator davlat tomonidan boshqarilgan islohotlar orqali yuz berdi va natijada yer maydonlari paxtadan sabzavot, mevalar va poliz mahsulotlariga yo'naltirildi hamda mamlakatning shahar atrofi hududlarida agrosanoat korxonalarini tashkil etildi. Bunday yangi imkoniyatlar xususiy kapital to'plash uchun zamin yaratdi va yangi ish haqi asosidagi mehnat imkoniyatlarini vujudga keltirdi (Lombardozi, 2019) [12]. So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, ayollar agro-ishlov berish sanoatida tobora faollashmoqda (Romanova va boshq., 2017). Samarqand viloyatidagi eng yirik qayta ishlash korxonalaridan biri – Agromirda olib borilgan kuzatuv va intervyularga ko'ra, ishchi kuchining 80% ayollardan iborat. Erkaklar asbob-uskunalar, transport va logistika ishlarida band bo'lsa, ayollar tayyorlov jarayonining qo'l mehnatini talab qiluvchi bosqichlarida (masalan, tozalash, to'ldirish, xomashyo bilan ishlash) ishtirok etishadi. Yarim tuzilgan intervyular ma'lumotlariga ko'ra, ayollarning kunlik o'rtacha ish haqi 12 soatlik smena uchun 30 ming so'mni tashkil etadi. Bu esa erkaklar ish haqidan o'rtacha uchdan bir qismga kam. Ishchilar uydan uzoqda ish kunlarini o'tkazishadi, ko'p vaqt tikka turishadi, dam olish kunlari yo'q va malaka oshirish yoki ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatlari cheklangan. Shuning uchun ayollar rasmiy ish haqi mehnati tizimiga kiritilgan taqdirda ham, ish haqi tengsizligi va ularning malakali bo'lmagan, qo'l mehnatiga yo'naltirilgan holda kasbiy segregatsiya qilingani orqali erkaklarga nisbatan ko'proq ekspluatatsiya qilinadi (Elson & Pearson, 1981; Lastarria-Cornhiel, 2008). Darhaqiqat, agro-ishlov berish sohasidagi bu rasmiy ishlar ayollarga gender xususiyatga oid ko'nikmalarga talabni kuchaytiradi, bu esa ularni yangi mehnat ekspluatatsiyasi va zaiflik shakllariga duchor qiladi (Barrientos va boshq., 2016). Biroq bunday ish joylari ayollarga rasmiy ishchi maqomini, ferma ish

haqidan yuqoriroq muntazam maoshni, transport va oshxona xizmatlaridan foydalanish imkonini, shuningdek, ijtimoiy himoyani taqdim etadi. Bu esa jamoaviylik, shaxsiylik va ijtimoiy birdamlik hissini shakllantirishga yordam berishi mumkin (Pearson, 2014).

Bunday proletarlashuv shakllari ayollar uchun uyushish va uy ichida ham, undan tashqarida ham mehnat sharoitlarini qayta kelishish imkoniyatini yaratishi mumkin (Kabeer, 2012; Mezzadri, 2016). Ammo bu korxonalarga yetib bormagan ayollar uy ishlari va norasmiy parvarishchi sifatida, daromad manbaisiz qolishadi. Shunga qaramay, davlat siyosati ijtimoiy xizmatlarga qayta sarmoya kiritmasa va uy patriarxal me'yorlarini o'zgartirish, vazifalarni jinslar o'rtasida qayta taqsimlashni rag'batlantirmasa, uydan tashqarida ishlash ayollarning erkaklarga nisbatan holatini yomonlashtiradi (Kabeer, 2013). Bir xil pulli ish yoki rasmiy ish o'zi ayollarning qudratli bo'lishini ko'rsatmaydi, agar u ijtimoiy parvarish tizimiga sarmoya kiritish bilan birga kechmasa, ya'ni qayta ishlab chiqarish mehnatining yukini butun jamiyat va davlat bo'ylab taqsimlash va ayollar mehnati ijtimoiy qayta ishlab chiqarish uchun yaratgan qiymatini e'tirof etish amalga oshirilmasa. Shu paytgacha keltirilgan empirik dalillar shuni ko'rsatadiki, ayol mehnatidan qiymat chiqarish bozor, oila va davlat bilan bog'liq bo'lgan ko'p darajali patriarxat kuchlari orqali ta'minlanmoqda.

Bozorga o'tish jarayonining gender o'lchamlarini ochib berish

Qashshoq agrar kontekstlarda bozorlashuv yoki bozorga o'tish jarayoni aktivlar taqsimoti va turmush tarzini diversifikatsiya qilishda o'zgarishlarni belgilaydi va bu o'zgarishlar gender bo'yicha ham namoyon bo'ladi (Cousins et al., 2018). Biroq bunday murakkab o'tish jarayonlarini tahlil qilishda gender o'lchami ko'pincha e'tibordan chetda qolgan (Harriss-White, 1990; Kandiyoti, 2003). Bu esa aktivlar va mehnat atrofidagi gender munosabatlarining o'zgaruvchan qonuniyatlarini o'z ichiga oladi. O'zbek agrar xo'jaliklarida genderga xos mehnatga nazar tashlash orqali ushbu maqola bozorlashuvning transformatsiya kuchlari va turli darajadagi patriarxat shakllari o'rtasidagi ziddiyatlarni ochdi. Bu jarayonda gender ijtimoiy munosabatlari qanday ishlaydi, ularning o'zaro muzokarasi va qarshiligi qanday qilib qiymat yaratadi va ijtimoiy reproduksiya natijalarini shakllantiradi, degan masalalar yoritildi. Maqolada xususiy va ommaviy patriarxat kapitalistik to'planish omillari va dinamikalarini dialektik yo'sinda belgilash orqali qiymat yaratadigan mehnatni qanday shakllantirishi va bozorlashuv jarayonida gender tengsizligini qayta ishlab chiqishi ochib berildi. Shu asosda, xonadon ichidagi genderga asoslangan mehnat taqsimoti tahlil qilindi va oziq-ovqat bilan bog'liq ishlab chiqarish, tayyorlash, yetishtirish va iste'mol qilish sohalarida "ishlab chiqaruvchi" va "reproduktiv" mehnat o'rtasidagi soxta dixotomiya rad etildi. Bu esa ayollar mehnatining norasmiy, ishlab chiqaruvchi va reproduktiv sohalar chegarasida qanday amalga oshirilishini ochish imkonini berdi. Oziq-ovqat – tovar ham, ozuqa

ham sifatida ishlab chiqarilishi, taqsimlanishi va unga kirish jarayonlari orqali – ayollar mehnatining ijtimoiy reproduksiya uchun qanday ekspluatatsiya qilinishi va yaratilgan qiymatning iqtisodiy va ijtimoiy ekspluatatsiya shakllari ostida qanday yashirilib qolishini anglash uchun muhim nazariy linza bo‘lib xizmat qildi. Gender ijtimoiy munosabatlari iqtisodiy transformatsiyaga chuqur singdirilgan va qayta muzokara qilinadi, bu esa tovarlar va notovarlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi (Polanyi et al., 1957).

“Agrar sharoitda ijtimoiy reproduksiya qanday amalga oshirilishi ba’zi hollarda kapital to‘planishini osonlashtirishi mumkin, boshqa hollarda esa uning asosiy to‘sig‘iga aylanishi mumkin” (Cousins et al., 2018:1081). O‘zbek agrar sharoitida ayollar zimmasidagi ijtimoiy reproduksiya yukining saqlanib qolishini Cousins iqtibosidagi sababiy bog‘lanish zanjirini teskari qilish orqali tushuntirish mumkin: ya’ni kapital to‘plash qanday amalga oshirilishi ijtimoiy reproduksiya amaliyotlarini osonlashtirishi mumkin, ammo boshqa hollarda ijtimoiy reproduksiya uchun asosiy to‘siqqa aylanishi mumkin. Ayollar zulmi ikki o‘zaro bog‘liq omil bilan belgilanadi. Birinchidan, to‘planishning sekin sur‘atlari xonadondan tashqaridagi yarim-proletarlashuv va norasmiy mehnat munosabatlarini davom ettirdi, bu esa mahalliy mehnat munosabatlarini va reproduktiv mehnatning gender bo‘yicha taqsimotini qisman o‘zgartirdi. Ikkinchidan, ommaviy va maishiy patriarxatning qayta tiklanishi ayollarni xonadon ichida tobe rolga qo‘ydi. Sovet davridagi ijtimoiy xizmat ko‘rsatish tizimining barham topishi bilan bog‘liq institusional ravishda kuchaytirilgan gender asosidagi moddiy chetlatish dinamikalari natijasida O‘zbekistonda ayollar mehnati va majburiyatlari ko‘pincha norasmiy va maishiy sektor bilan cheklanib qoldi, bu yerda ular na haq to‘lanadigan ishga, na oila va jamoada qaror qabul qilish imkoniyatiga ega. Boshqacha aytganda, davlat siyosati yoki uning yo‘qligi zulmkor maishiy patriarxatning mustahkamlanishi uchun sharoit yaratdi. Bunday ziddiyatlar gender tengsizliklarini turli siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda o‘zini qayta ishlab chiqishiga olib keldi. Ushbu holat tadqiqoti ayollarning huquqiy va iqtisodiy salohiyati tarixi yo‘nalishsiz va faqat “ilgarilash” tomon emas, balki siyosiy-iqtisodiy reforma va tarixiy shoklar ta’sirida “ortga qaytishi” ham mumkinligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, tarqoq holda rivojlanayotgan agroishlov berish sanoatida paydo bo‘lgan yangi ish imkoniyatlari ayollarni xususiy kapital ustun bo‘lgan, patriarxal tartib-qoidalarga asoslangan yangi mehnat aylanmasiga jalb etmoqda. Yangi ishlov berish sanoati qishloq O‘zbekistonida mehnat uyushmalari orqali gender imtiyozlarga qarshi chiqish va muzokara pozitsiyalarini qayta ko‘rib chiqish imkonini yaratishi mumkin. Biroq kapitalistik transformatsiya jarayonlari chuqur jinsiy tengsizliklarga asoslangan (O’Laughlin, 2007) va mahalliy ekspluatatsiya shakllari hamon saqlanib qolmoqda, bu esa uy ichida ham, tashqarisida ham kundalik ijtimoiy qayta ishlab chiqarishga ta’sir ko‘rsatmoqda. Makroiqtisodiy

ko'rsatkichlar O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror o'sishini va tuzilmaviy transformatsiya yo'nalishini ko'rsatgan bo'lsa-da, mustaqillikning ilk yillarida ayollar qishloq xo'jaligida qanday qiyinchiliklarga duch kelgani haqidagi ilmiy ishlar hali ham dolzarbdir. Ularda noaniq ish, uy patriarxal me'yorlari va davlat xizmatlarining qisqarishi ayollarga salbiy ta'sir ko'rsatgani yoritilgan. Qishloq ayollarining eng zaif qatlami esa Sovet Ittifoqi parchalanishidan hech qanday yoki juda kam naf ko'rgan.

Kelgusi yillarda bozorlashuv ayollarni qamrab oladimi yoki ularni chetga surib qo'yadimi bu, bir tomondan, yuqoridan pastga (kapital-davlat), ikkinchi tomondan, pastdan yuqoriga (mehnat) ta'sir etuvchi patriarxal kuchlardan bog'liq bo'ladi. Ular bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o'zaro bir-birini to'ldiruvchi kuchlardir. Birinchidan, davlat siyosati mahalliy va global kapital to'planishini hamda ortiqcha mahalliy mehnatdan foydalanish tarzini tartibga solishi, mehnatni himoya qiladigan qonunlarni (eng kam ish haqi, kasaba uyushmalari qonuni va h.k.) joriy etishi va ijtimoiy ta'minot tizimini yo'lga qo'yishi lozim. Ikkinchidan, ayollar patriarxal zulm, kamsitish va ekspluatatsiyaga qarshi chiqadigan mehnat uyushmalarini tashkil etishi va mehnat kuchini siyosiy sub'yekt sifatida birlashtirishi zarur. Shu ikki siyosiy kuchning o'zaro dialektikasi nafaqat O'zbekistonda ayollar mehnati jahon genderli mehnat taqsimotiga qanday qo'shilishini, balki qiymat qanday yaratilishi va undan kim foyda ko'rishi masalasini ham belgilab beradi. Jinsga xos qiymat yaratilishi faqat ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarish mehnatlari bilan emas, balki ular orasidagi norasmiy amaliyotlar bilan ham, shuningdek kapitalning milliy va xalqaro institusional muhitdagi harakatlanishi va bozorga o'tish jarayonining sur'ati va yo'nalishini belgilashi bilan izohlanadi.

Agrar sanoatlashuv jarayonlaridagi ijtimoiy qayta ishlab chiqarishga oid feministik Xalqaro siyosiy iqtisod tahlili (IPE) qiymat qanday yaratilishi va kapital qanday qilib bozor mehnatidan tashqari ham subsidiyalanishini qamrab olishi shart. Bu yerda keltirilgan empirik dalillar asosiy rivojlanish dasturi ilgari surgan gender haqidagi hikoyaga qarshi turmoqda. Unda qishloq xo'jaligi bozorlashuvi, kapitalistik rivojlanish va ayollarning qudratli bo'lishi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud deb hisoblanadi (Agarwal, 2016; Doss, 2010; O'Laughlin, 2013). Bu yondashuv bir necha jihatdan kamchiliklarga ega. Birinchidan, u ayollar mehnatini iqtisodiyotda erkaklar ta'siridan va uydagi institusionallashtirilgan patriarxal zulmdan ajratilgan holda ko'radi va davlatning uni qo'llab-quvvatlash yoki to'sishdagi rolini inobatga olmaydi. Ikkinchidan, u ayollarni sinf va irq bilan bog'liq munosabatlarini e'tiborsiz qoldirib, ularni iqtisodiy o'sish uchun yakdil va bir xil kategoriya sifatida talqin qiladi (Pearson, 2005). Uchinchidan, bozor rivojlanishi natijasida ayollarning qudratli bo'lish yo'li bir yo'nalishli, chiziqli va tarixiylikdan uzilgan jarayon deb hisoblaydi. Nihoyat, bozorda kechayotgan tovarlashuv jarayonlari bilan ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarish mehnatlariga ta'siri o'rtasidagi bog'liqlik

ko'pincha tushuntirilmay qolmoqda (Razavi, 2009). Mazkur maqola esa shu bog'liqliklarni ochib berishga hissa qo'shdi. Shu bois ijtimoiy qayta ishlab chiqarish nazariyasi ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarishni ikkiga bo'lib ko'rishdan voz kechishga, genderga asoslangan qiymat yaratishning bozor ichida va bozor tashqarisida qanday chambarchas uyg'un ekanini tushunishga yordam berdi. Bu ish shuni ko'rsatdiki, fanlararo ontologik va epistemologik yondashuvlarga tayanish ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarishning ijtimoiy munosabatlariga oid noto'g'ri tasniflarni ochib tashlash uchun samaralidir. Ayollar mehnati, haq to'lanadimi-yo'qmi, ham ishlab chiqarish, ham qayta ishlab chiqarish munosabatlarining asosiy qismi hisoblanishi va shu bois qiymat yaratuvchi sifatida tan olinishi kerak. Shu bilan birga, zamonaviy kapitalizmga haq to'lanadigan va to'lanmaydigan mehnat o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlash va ayollarning kundalik mehnat-hayotdagi kurashlari qanday qilib ular yashaydigan siyosiy muhit tomonidan shakllanishi va unga qarshi turishi masalalarini ochib berish uchun qo'shimcha empirik va nazariy tadqiqotlar zarur.

Izohlar

1. Walby patriarxatning olti darajasini konseptuallashtiradi, ular qatorida: patriarxal ishlab chiqarish usuli, haq to'lanadigan mehnatdagi patriarxal munosabatlar, davlatdagi patriarxal munosabatlar, erkaklar zo'ravonligi, jinsiylik va madaniy institutlar (1990).
2. Bunday murakkab o'tish jarayoni ko'pincha keng talqin doirasida o'rganilgan, u o'z ichiga oladi: (a) tarixiy ildizlar, (b) qishloq xo'jaligida va qishloq xo'jaligidan tashqari ishlab chiqarishning transformatsiyasi, (v) sinflar shakllanishi va ularning to'planish qonuniyatlari va, nihoyat, (g) davlatning tabiati.
3. "Maishiy patriarxat" tushunchasi bu yerda Kandiyoti'ning "klassik patriarxat"i (1988)ga tayanadi, ammo uni genderga asoslangan mehnat ekspluatatsiyasi va aktivlarni ekspropriatsiya qilishning turli darajalardagi siyosiy-iqtisodiy oqibatlarini ta'kidlash uchun kengaytiradi. Shu bilan birga, Turkiya kontekstida Kocabicak tomonidan taklif qilingan "premodern maishiy patriarxat" modeli O'zbekiston sharoitiga faqat qisman mos keladi. Chunki bu yerda tijoratlashuv Sovet tizimidan kapitalistik bozorlashuvga o'tishning asosiy belgisi hisoblanadi.
4. ADB, UNDP, FAO, UNICEF, O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi.
5. 1980-yillarda feministik IPE (Xalqaro siyosiy iqtisod) strukturaviy moslashuv siyosatlarida namoyon bo'lgan neoliberal to'lqinni tanqid qildi, chunki ular

- ijtimoiy himoya, ta'lim, sog'liqni saqlash va parvarish sohalariga davlat xarajatlarini qisqartirgan edi (Elson, 2002; LeBaron, 2010; Kunz, 2010). Bu esa ayollarning reproduktiv mehnat yukini og'irlashtirdi. Shuningdek, davlat mulk huquqlarini tartibga solishni o'zgartirdi, bu esa aktivlar va resurslarga kirish va nazorat qilish imkoniyatini shakllantirdi (Cousins et al., 2018) va ko'pincha ayollar manfaatiga zid bo'ldi.
6. O'zbekistonda ayollarning ishchi kuchidagi ishtiroki 1990-2015 yillar orasida 50%dan 53%gacha ko'tarildi (Romanova va boshq., 2017). Agar bu raqamlar quyi-o'rta daromadli mamlakatlar bilan solishtirilsa, ular yuqori hisoblanadi. Biroq ular norasmiy va noqonuniy mehnatning murakkab shakllarini qamrab olmaydi. Xususan, so'nggi ma'lumotlarga ko'ra, ayollarning 40%dan kam qismi "ish bilan ta'minlangan" deb tasniflanadi. Ayollarning kichik va mikrobizneslardagi (fermalarni ham qo'shib) ish o'rinlari ulushi 2014 yildagi 21,7%dan 2016 yilda 22,5%gacha o'sdi, ammo bu raqamlar bu ishlarning sifati haqida ko'p narsa aytmaydi.
 7. Bu holat Sovet oziq-ovqat ta'minoti tizimi parchalanganidan keyin yanada kuchaygan bo'lishi mumkin, ammo buni tasdiqlaydigan ma'lumot yo'q.
 8. Sovet davrida har bir xonadon kompensatsiya sifatida tabiiy mahsulotlar – yog', un va sut bilan ta'minlangan yoki oziq-ovqat xarid qilish uchun talonlar berilgan. Bozorlashuv natijasida qishloq xo'jaliklari oziq-ovqat sotib olish uchun bozorga ko'proq tayana boshladilar (Zanca, 2010).
 9. So'rovlar va bevosita kuzatuvlarga ko'ra, kunlik ish haqi 18 000-20 000 so'm (taxminan 4 AQSH dollari) yoki 1 kg paxta uchun 240 so'm atrofida bo'lib, amalda har bir ishchiga bajargan ish hajmiga qarab haq to'lanadi.
 10. Bu haqiqiy ism emas.
 11. Iqtisodiyotda qishloq xo'jaligining ulushi yigirma yildan kam vaqt ichida 28%dan 17%gacha pasaydi. Qishloq xo'jaligida bandlik darajasi 1999 yildagi 36,2%dan 2016 yilda 27,4%gacha tushdi. Hozirda bu ko'rsatkichlar ayollar uchun 26%, erkaklar uchun esa 18%ni tashkil etadi (Romanova va boshq., 2017; Lombardozi, 2019).
 12. Qishloq hududlarida paydo bo'layotgan kapital to'planishning yangi shakllari Janubiy globalda liberallashtirilgan kontekstlarda kuzatiladigan agroishlash sanoati shakllaridan farq qiladi. Chunki to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investisiyalar (FDI) juda kam va xorijiy ishtirokchilar mahalliy ishlab chiqarish bilan asosan mahalliy ma'muriyatlar tomonidan muvofiqlashtiriladigan institusional "uchtomonlama muloqot" orqali hamkorlik qiladilar.
 13. Ovqatlanish turiligi (dietary diversity) – bu iste'mol qilinayotgan oziq-ovqat turlari asosida aniqlanadigan ko'rsatkich bo'lib, u insonning turli ozuqalarga kirish imkoniyatini aks ettiradi va ozuqa moddalari yetarliligining proksi ko'rsatkichi hisoblanadi.

Minnatdorchilik

Muallif mazkur tadqiqot uchun intervyuda ishtirok etgan barcha ayollarga va uni amalga oshirishga hissa qo'shganlarga, shu jumladan anonim resenzentlar, tahririyat a'zolari va maxsus son ishtirokchilariga o'z minnatdorchiligini bildiradi. Ushbu ish London SOAS universiteti tomonidan moliyalashtirilgan bo'lib, maydon tadqiqotlari xarajatlariga UCL-CEELBAS tomonidan yordam ko'rsatilgan.

Ochiqlik bayonoti

Muallif(lar) tomonidan hech qanday ehtimoliy manfaatlar to'qnashuvi qayd etilmagan.

Moliyalashtirish

Ushbu tadqiqot London Sharqshunoslik va Afrika tadqiqotlari maktabining (SOAS) Iqtisodiyot fakulteti tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Maydon tadqiqotlari xarajatlari CEELBAS-UCL tomonidan ham moliyalashtirilgan.

Muallif haqida ma'lumot

Lorena Lombardozi – The Open University'ning Ijtimoiy fanlar va global tadqiqotlar maktabining iqtisodiyot fanlari bo'yicha o'qituvchisi, shuningdek, Kembridj universiteti huzuridagi Markaziy Osiyo forumida ilmiy hamkor sifatida faoliyat yuritadi.

Adabiyolar:

1. ADB (Asian Development Bank). (2014). Uzbekistan country gender assessment. Report, ADB, Manila.
<https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/42767/files/uzbekistancountrygender-assessment.pdf>
2. Agarwal, B. (2016). Property, family, and the state. Oxford University Press.
3. Agarwal, B., & Herring, R. (2013). Food security, productivity, and gender inequality. In The Oxford handbook of food, politics, and society. Oxford University Press.
4. Arun, S. (2012). We are farmers too': Agrarian change and gendered livelihoods in Kerala, South India. Journal of Gender Studies, 21(3), 271–284.
<https://doi.org/10.1080/09589236.2012.691650>
5. Atta, D. V. (1993). The current state of agrarian reform in Uzbekistan. Post-Soviet Geography, 34(9), 598–606.
<https://doi.org/10.1080/10605851.1993.10640946>

6. Arslan, A. (2020). Relations of production and social reproduction, the state and the everyday: Women's labour in Turkey. *Review of International Political Economy*, 1–23. <https://doi.org/10.1080/09692290.2020.1864756>
7. Barrientos, S. (2019). *Changing gender patterns of work in global value chains: Capturing the gains?* Cambridge University Press.
8. Barrientos, S., Knorringa, P., Evers, B., Visser, M., & Opondo, M. (2016). Shifting regional dynamics of global value chains: Implications for economic and social upgrading in African horticulture. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 48(7), 1266–1283. <https://doi.org/10.1177/0308518X15614416>
9. Bernstein, H. (2010). *Class dynamics of agrarian change* (Vol. 1). Kumarian Press.
10. Bhattacharya, T. (Ed.). (2017). *Social reproduction theory: Remapping class, recentring oppression*. Pluto Press.
11. Brown, C. (1981). Mothers, fathers and children: From private to public patriarchy. In L. Sargent (Ed.), *Women and revolution: A discussion of the unhappy marriage of Marxism and Feminism* (pp. 239–268). Pluto.
12. Buckley, M. (Ed.). (1997). *Post-Soviet Women: From the Baltic to Central Asia*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511585197>
13. Cleuziou, J., & Drenberger, L. (2016). Gender and nation in post-Soviet Central Asia: From national narratives to women's practices. *Nationalities Papers*, 44(2), 195–206. <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1082997>
14. Cousins, B., Dubb, A., Hornby, D., & Mtero, F. (2018). Social reproduction of 'classes of labour' in the rural areas of South Africa: Contradictions and contestations. *The Journal of Peasant Studies*, 45(5–6), 1060–1085. <https://doi.org/10.1080/03066150.2018.1482876>
15. Doss, C. R. (2010). If women hold up half the sky, how much of the world's food do they produce? Background paper, 2011 State of Food and Agriculture (SOFA) Report, FAO.
16. Duflo, E. (2012). Women empowerment and economic development. *Journal of Economic Literature*, 50(4), 1051–1079. <https://doi.org/10.1257/jel.50.4.1051>
17. Elson, D. (2002). Uneven development and the textiles and clothing industry. In *Capitalism and development* (pp. 203–224). Routledge.
18. Elson, D., & Pearson, R. (1981). Nimble fingers make cheap workers': An analysis of women's employment in third world export manufacturing. *Feminist Review*, 7(1), 87–107. <https://doi.org/10.1057/fr.1981.6>
19. England, K. V. (1994). Getting personal: Reflexivity, positionality, and feminist research. *The Professional Geographer*, 46(1), 80–89. <https://doi.org/10.1111/j.0033-0124.1994.00080.x>

20. Farfan, G., Genoni, M. E., & Vakis, R. (2015). You are what (and where) you eat: Capturing food away from home in welfare measures (No. 7257). The World Bank.
21. Ferguson, S., LeBaron, G., Dimitrakaki, A., & Farris, S. R. (2016). Special issue on social reproduction. Introduction. *Historical Materialism*, 24(2), 25–37. <https://doi.org/10.1163/1569206X-12341469>
22. Folbre, N. (1994). *Who pays for the kids?: Gender and the structures of constraint*. Routledge.
23. Harriss-White, B. (1990). The intrafamily distribution of hunger in South Asia. In J. Dreze and A. Sen (Eds.), *The political economy of hunger. Volume I: Entitlement and well-being* (pp. 351–424). Clarendon Press.
24. Himmelweit, S., & Mohun, S. (1977). Domestic labour and capital. *Cambridge Journal of Economics*, 1(1), 15–31. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.cje.a035348>
25. Hirway, I. (1999). Estimating work force using time use statistics in India and its implications for employment policies. Paper presented at the international seminar on time use studies. Ahmedabad, India, 7–10 Dec. http://hdrc.undp.org.in/resoruces/gnrl/ThmticResrce/gndr/Indira_Estimate.pdf (Accessed 27 May 2005).
26. Kabeer, N. (2003). *Mainstreaming gender in poverty eradication and the Millennium Development Goals*. Commonwealth Secretariat/IDRC Publication.
27. Kabeer, N. (2012). Women's economic empowerment and inclusive growth: Labour markets and enterprise development. SIG Working Paper 2012/1, IDRC and DFID.
28. Kabeer, N. (2013). *Paid women, women's empowerment and inclusive growth: Transforming the structures of constraint*. UN Women.
29. Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with Patriarchy. *Gender & Society*, 2(3), 274–290. <https://doi.org/10.1177/089124388002003004>
30. Kandiyoti, D. (1998). Rural livelihoods and social networks in Uzbekistan: Perspectives from Andijan. *Central Asian Survey*, 17(4), 561–578. <https://doi.org/10.1080/02634939808401056>
31. Kandiyoti, D. (2003). The cry for land: Agrarian reform, gender and land rights in Uzbekistan. *Journal of Agrarian Change*, 3(1–2), 225–256. <https://doi.org/10.1111/1471-0366.00055>
32. Kandiyoti, D. (2007). The politics of gender and the Soviet paradox: Neither colonized, nor modern? *Central Asian Survey*, 26(4), 601–623. <https://doi.org/10.1080/02634930802018521>
33. Karshenas, M., Moghadam, V. M., & Alami, R. (2014). Social Policy after the Arab Spring: States and Social Rights in the MENA Region. *World Development*, 64, 726–739. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.07.002>

34. Katz, C. (2001). Vagabond capitalism and the necessity of social reproduction. *Antipode*, 33(4), 709–727. <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00207>
35. Kocabicak, E. (2020). Why property matters? New varieties of domestic patriarchy in Turkey. *Social Politics*, 27(4), 1–19. <https://doi.org/10.1093/sp/jxaa023>
36. Kunz, R. (2010). The crisis of social reproduction in rural Mexico: Challenging the 're-privatization of social reproduction' thesis. *Review of International Political Economy*, 17(5), 913–945. <https://doi.org/10.1080/09692291003669644>
37. Lastarria-Cornhiel, S. (1997). Impact of privatization on gender and property rights. *World Development*, 25(8), 1317–1333. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(97\)00030-2](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(97)00030-2)
38. Lastarria-Cornhiel, S. (2008). Feminization of agriculture: Trends and driving forces. *World Development Report World Bank*. <http://wdronline.worldbank.org/worldbank/a/nonwdrdetail/92>
39. LeBaron, G. (2010). The political economy of the household: Neoliberal restructuring, enclosures, and daily life. *Review of International Political Economy*, 17(5), 889–912. <https://doi.org/10.1080/09692290903573914>
40. Lombardozi, L. (2019). Can distortions in agriculture support structural transformation? The case of Uzbekistan. *Post-Communist Economies*, 31(1), 52–74. <https://doi.org/10.1080/14631377.2018.1458486>
41. Lombardozi, L. (2020a). Unpacking state-led upgrading: Empirical evidence from Uzbek horticulture value chain governance. *Review of International Political Economy*, 1–27.
42. Lombardozi, L. (2020b). Patterns of accumulation and social differentiation through a slow-paced agrarian market transition: The case of post-Soviet Uzbekistan. *Journal of Agrarian Change*, 20(4), 637–658. <https://doi.org/10.1111/joac.12366>
43. Lombardozi, L., & Djanibekov, N. (2021). Can self-sufficiency policy improve food security? An inter-temporal assessment of the wheat value-chain in Uzbekistan. *Eurasian Geography and Economics*, 62(1), 1–20. <https://doi.org/10.1080/15387216.2020.1744462>
44. Mezzadri, A. (2016). Class, gender and the sweatshop: On the nexus between labour commodification and exploitation. *Third World Quarterly*, 37(10), 1877–1900. <https://doi.org/10.1080/01436597.2016.1180239>
45. Mezzadri, A. (2019). On the value of social reproduction: Informal labour, the majority world and the need for inclusive theories and politics. *Radical Philosophy*, 2(04), 33–41.
46. Mies, M. (1986). *Patriarchy and accumulation on a world scale: Women in the international division of labour*. Zed.

47. Munro, K. (2019). "Social reproduction theory," social reproduction, and household production. *Science & Society*, 83(4), 451–468. <https://doi.org/10.1521/asis.2019.83.4.451>
48. Naidu, S. C., & Osofsky, L. (2016). Social reproduction and the agrarian question of women's labour in India. *Agrarian South: Journal of Political Economy*, 5(1), 50–76.
49. O'Laughlin, B. (2007). A bigger piece of a very small pie: Intrahousehold resource allocation and poverty reduction in Africa. *Development and Change*, 38(1), 21–44.
50. O'Laughlin, B. (2013). Land, labour and the production of affliction in rural Southern Africa. *Journal of Agrarian Change*, 13, 175–196.
51. Pearson, R. (2005). The rise and rise of gender and development. In U. Kothari (Ed.), *A radical history of development studies: Individuals, institutions and ideologies* (pp. 157–179). Zed.
52. Pearson, R. (2014). Feminist political economy: looking back, looking forward. In S. M. Rai & Georgina Waylen (Eds.), *New Frontiers in Feminist Political Economy* (pp. 1–18). Routledge.
53. Polanyi, K., Arensberg, C. M., & Pearson, H. W. (1957). Trade and market in the early empires: Economies in history and theory (No. 338 (091)). Free Press.
54. Razavi, S. (2003). Introduction: Agrarian change, gender and land rights. *Journal of Agrarian Change*, 3(1–2), 2–32. <https://doi.org/10.1111/1471-0366.00049>
55. Razavi, S. (2009). Engendering the political economy of agrarian change. *The Journal of Peasant Studies*, 36(1), 197–226. <https://doi.org/10.1080/03066150902820412>
56. Romanova, E., Kolybashkina, N., Hiller, B., & Todd; Kochkin, E. (2017). Diagnostic study of barriers for strengthening livelihoods of low-income rural women in Uzbekistan. World Bank. License: CC BY 3.0 IGO. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/28484>
57. Seguino, S. (1997). Gender wage inequality and export-led growth in South Korea. *The Journal of Development Studies*, 34(2), 102–132. <https://doi.org/10.1080/00220389708422513>
58. Seguino, S. (2010). The global economic crisis, its gender and ethnic implications, and policy responses. *Gender & Development*, 18(2), 179–199. <https://doi.org/10.1080/13552074.2010.491318>
59. Standing, G. (1999). Global feminization through flexible labor: A theme revisited. *World Development*, 27(3), 583–602. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(98\)00151-X](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(98)00151-X)
60. Stevano, S., Kadiyala, S., Johnston, D., Malapit, H., Hull, E., & Kalamatianou, S. (2019). Time-use analytics: An improved way of

- understanding gendered agriculture-nutrition pathways. *Feminist Economics*, 25(3), 1–22. <https://doi.org/10.1080/13545701.2018.1542155>
61. Trevisani, T. (2008). Land and power in Khorezm: Farmers, communities and the state in Uzbekistan's decollectivisation process [PhD thesis]. Center for Development Research (ZEF) and University of Berlin.
62. UNDP. (2017). Improving productive and export potential of fruit and vegetable sector of Uzbekistan: Challenges and perspectives. <http://www.uz.undp.org/content/uzbekistan/en/home/library/poverty/improving-productive-and-export-potential-of-fruit-and-vegetable.html>
63. UNICEF. (n.d.). (unpublished).
64. Veldwisch, G. J. A., & Bock, B. B. (2011). Dehkans, diversification and dependencies: Rural transformation in post-Soviet Uzbekistan. *Journal of Agrarian Change*, 11(4), 581–597. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0366.2011.00327.x>
65. Veldwisch, G. J., & Spoor, M. (2008). Contesting rural resources: Emerging 'forms' of agrarian production in Uzbekistan. *The Journal of Peasant Studies*, 35(3), 424–451. <https://doi.org/10.1080/03066150802340420>
66. Walby, S. (1990). *Theorizing patriarchy*. Basil Blackwell.
67. Welter, F., & Smallbone, D. (2008). Women's entrepreneurship from an institutional perspective: The case of Uzbekistan. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 4(4), 505–520. <https://doi.org/10.1007/s11365-008-0087-y>
68. World Bank (WB). (2012). World development report 2012: Gender equality and development. World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/4391>
69. Zanca, R. (2010). *Life in a Muslim Uzbek village: Cotton farming after communism*. CSCA. Cengage Learning.